

HZ. PEYGAMBER'İN ÇAĞDAŞI YAHUDİLERİN SOSYO-KÜLTÜREL HAYATLARINA DAİR BAZI TESPİTLER

Dr. Nuh ARSLANTAŞ
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin dinî ve sosyo-kültürel hayatları üzerinde çok durulmamış, araştırmalar genelde siyasî ilişkiler üzerine yoğunlaşmıştır. Elinizdeki araştırmada söz konusu Yahudilerin sosyo-kültürel hayatlarına dair bazı tespitlere yer verilecektir. Bu bağlamda cemaati oluşturan sınıflar (sıradan cemaat üyeleri, din adamları, kohenler, köle ve cariyeler), cemaat kurumları (sinagog, bet din, kupa şel tsadeka, mikve, soferlik, beytülmidras ve bet ha-sefer), kadın, aile, çocuk, giyim-kuşam gibi gündelik hayatla ilgili bazı hususlar, cemaat içi disiplini sağlama yöntemleri (herem ve kırbaçlama) ile Yahudilerin Hz. Peygamber ve diğer Müslümanlarla ilişkileri, kaynaklara geçen bilgiler çerçevesinde ele alınmaktadır. Kurumsal yapıları ve gündelik hayattaki tutum ve davranışlarıyla Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler, Talmudik esaslara göre yapılan ve hayatlarını da Talmud kurallarına göre düzenleyen tipik bir Yahudi cemaati özelliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yahudiler, Medine, Gayr-ı müslimler, Hz. Peygamber.

ABSTRACT

Some Considerations on the Social and Cultural Life of the Contemporary Jews of the Prophet Muhammad's Time

It has been studied the contemporary Jews of the Prophet Muhammad's time in many researchs until now. But these studies have intensified on political subjects between the Muslims and the Jews in general. In this research it will be focused on some features of social and cultural life of Jews of the Prophet Muhammad's day. In this context, it will be put forth classes which constitute the Jewish community (ordinary members, rabbis, cohens, slave and concubines), community institutions (synagogue, beth din, charity and pious foundations etc.), daily life, means of enforcement and punishment (herem and flogging), and some instances about Muslim-Jewish relations for consideration. By examining the subjects mentioned above, we should notice that the Jewish communities of the Prophet Muhammad's time, especially the Jews of Madina, were typical Talmudic congregations that organized their social and communal life according the Talmudic rules.

Key Words: Jews, Madina, Non-Believers, The Prophet.

Hz. Peygamber'in Yahudilerle olan dinî ve siyasî ilişkileri şimdiye kadar gerek yurt içi gerekse yurt dışında değişik çalışmalara konu olmuştur. Ancak bu

çalışmalarda Yahudilerin sosyo-kültürel hayatları üzerinde çok durulmamış, konular daha çok siyasî ilişkiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Elinizdeki araştırmada şimdiye kadar üzerinde pek durulmayan, Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin sosyo-kültürel hayatlarına dair bazı tespitlere yer verilecektir.

1. CEMAAT ÜYELERİ

Günümüzde olduğu gibi Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler arasında kuvvetli bir yardımlaşma, dayanışma ve irtibat vardı. Kaynaklara konuyla ilgili bazı örnekler de yansımıştır. Hz. Peygamber'in hicretinden sonra Medine Yahudilerinin Yemen, Irak ve dünyanın değişik yerlerindeki bazı cemaatleri, yazdıkları mektuplarla O'nun beklenen Mesih olmadığı konusunda bilgilendirdikleri belirtilir.¹ Bu rivayet aynı zamanda o dönemde Medine Yahudilerinin diğer cemaatlerle irtibat halinde olduğunu da göstermektedir.

Asırların getirdiği sürgün tecrübesi Yahudilere birbirini gözetip kollamayı öğretmiştir. Bu husus Talmud'ta "*Yahudi Yahudinin kefilidir*" şeklinde kurala bağlanmıştır.² Bu hassasiyet Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler için de geçerlidir. Hayber Gazvesi'ne çıkılacağında Medine'deki bazı Yahudilerin, vadesi gelmemiş borçlarını ödemeleri konusunda Müslümanları sıkıştırdıkları rivayet edilir.³

Yardımlaşma ve dayanışma ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus da Yahudi köle ve esirlerle ilgilidir. Yahudilerde esir ya da köle bir Yahudinin, satılmak üzere getirildiği kasaba ya da şehrin cemaati tarafından satın alınıp azat edilmesi, o cemaatin üzerine bir mükellefiyettir. Söz konusu Yahudi satın alınarak azat edilir, giydirilir ve yeterli harçlık temin edildikten sonra memleketine gönderilirdi.⁴ Bakara sûresindeki bir ayetten, bu uygulamanın Hz. Peygamber dönemi Yahudilerinde de mevcut olduğunu öğreniyoruz.⁵ Konuyla ilgili siyer literatürüne de bazı bilgiler yansımıştır. Kureyza oğulları seferinden sonra Yahudi erkekler cezalandırılmış, kadınlar ise esir statüsü ile Müslümanların eline geçmişti. Vâkıdî'de yer alan bir rivayette esirlerden üçer çocuğu olan iki kadının Ebü's-Şahm isimli bir Yahudi tarafından 150 dinara satın alındığı rivayet edilir.⁶ Ebü's-Şahm Hayber Gazvesi'nde esir edilip Medine'ye getirilen bazı Yahudi kadınları

1 Taberî, (Tefsîr) Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Beyrut 1405/1984, IV, 206; İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr, Beyrut 1404, I, 523.

2 "Kol yisrael 'arevim ze le-ze: [כִּלְ יִשְׂרָאֵל עֲרֵבִים זֶה לָזֶה]. Bkz. Babil Talmudu, Şavu'ot 39a; Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History", Jewish Quarterly Review, New Series 10 (1920-1921), s. 325.

3 Bkz. Vâkıdî, Kitâbü'l-Meğâzî, nşr. Marsden Jones, Beyrut 1966, II, 634. Yahudi Ebü's-Şahm'in alacağı hususunda Abdullah b. Ebû Hadred'i sıkıştırmaları için bkz. a.g.e., II, 635.

4 Goitein, "The Local Jewish Community in the Light of the Cairo Geniza Records", Journal of Jewish Studies 12 (1961), s. 79.

5 "...Size esir olarak geldiklerinde ise, fidye verip kendilerini kurtaran kimselersiniz...". Bkz. Bakara, 2/85.

6 Vâkıdî, I, 522-523. Satın alırken onların Yahudiliği terk edip terk etmediklerini de soran Ebü's-Şahm'a hanımlar "Ölünceye kadar kavmimizin dininden asla dönmeyeceğiz", şeklinde cevap vermişlerdi.

da satın alıp hürriyetlerine kavuşturmuştu.⁷

Yahudinin Yahudiyi gözetip kollaması konusunda dikkate değer bir başka örnek Mûte savaşına hazırlık sırasında yaşanmıştır. Vâkıdî'deki rivayete göre Hz. Peygamber Zeyd b. Hârîse'yi komutanlığa tayin ettiğinde onun şehit olması durumunda yerine geçecek diğer komutanları da (Ca'fer b. Ebû Tâlib-Abdullah b. Revâha ve askerlerin kendi arasında seçeceği biri) tespit etmişti. Bu stratejinin tespiti esnasında Nu'man b. Funhus (muhtemelen Finhas) isimli bir Yahudinin, İsrail peygamberlerinin komutanın ölmesi durumunda savaşta kimin komuta edeceğini (velev ki yüz kişi de olsa) tek tek tespit ettiğini belirterek Hz. Peygamber'e üçüncü komutanın şهادetinden sonra orduyu komuta edecek diğer kimseleri de tespit etmesini tavsiye ettiği, sonra da Zeyd b. Hârîse'ye: "Haydi! Ahdine sadık kal. Git ve geri gelme" diyerek savaşa teşvik ettiği rivayet edilir.⁸ Vâkıdî'deki rivayet burada bitmektedir. Ancak Müslüman-Hıristiyan çekişmesine bir Yahudinin bu şekilde müdahil ve taraftar olması, hatta ordu komutanını ölünceye kadar savaşa teşvik etmesindeki sebep, kanaatimize göre, savaşın Bizans'a karşı yapılması ve elde edilecek zaferle Filistin'de Bizans hakimiyetinin sona erdirilerek zulüm altında inleyen dindaşlarının kurtarılmasının düşünülmüş olmasıdır.⁹

Cemaat içi yardımlaşma ve dayanışma ile ilgili bu örneklerden sonra cemaat içerisindeki hiyerarşiye geçebiliriz. Cemaatin çoğunluğunu oluşturan halk kitleleri dışında Hz. Peygamber dönemi Yahudilerini sosyolojik açıdan şu tabakalara ayırmak mümkündür:

a. *Cemaat Reisleri/Din Adamları*: O dönemdeki Yahudi cemaatlerinden farklı olarak¹⁰ Medine Yahudilerinde cemaat reislerinin daha çok din adamlarından oluştuğunu görüyoruz. Cahiliye döneminde din adamlarının cemaat içerisindeki yeri "Ahbâr Yahudilerden, rahipler Hıristiyanlardan, kâhinler ise Araplardan" şeklinde darb-ı mesel haline gelmişti.¹¹

7 Bkz. Vâkıdî, II, 635.

8 Vâkıdî, I, 756.

9 Çünkü, 614 yılında Sasânîler Şam ve Ürdün bölgesini Bizans'tan almış, aynı yılın sonunda Kudüs'e yönelmişlerdi. Yahudiler Bizans zulmünün sona ereceği umuduyla, Kudüs'ün alınmasında, Sasânîler'e yardım etmiş, bölgedeki pek çok kilise ve evi yağmalamış, Hıristiyanları da katletmişlerdi. Bu çabaların sonunda Kudüs düşmüş, İsa peygamberin çarmıha gerildiği Kutsal Haç, Kısra'ya gönderilmişti. Sasânîler bu sırada Yahudilere iyi muamele etmiş ve Kudüs'e girmelerine izin vermişlerdi. Yahudilerin sadece Kudüs değil, Akka ve çevresindeki bazı yerlerin alınmasında da çok gayretleri olmuştu. Fakat Sasânîler bir süre sonra Kudüs'teki Hıristiyanların desteğini almak için Yahudilere karşı tutumlarını değiştirmiş, Yahudilerin buna tepkisi isyan etmek olduysa da, isyanları sert bir şekilde bastırılmıştı. Diğer taraftan darbeyle idareyi ele geçiren Heraklius, iç işlerinde idareyi tamamen kontrol altına aldıktan sonra, 627'de Sasânîleri kesin bir mağlubiyete uğratmıştı. Bu arada Sasânî tahtında bir değişiklik olmuş, Hüsrev Perviz tahttan indirilerek öldürülmüş, yerine oğlu Kubad Şireveyh (Kovrad-Şirüye) geçmişti. Şireveyh, Bizans İmparatoru ile derhal bir anlaşma yaparak Ermeniyeye, Roma Mezopotamyası, Suriye, Filistin ve Mısır'ı, Bizans İmparatorluğuna iade etmişti. Kudüs Bizans'ın eline tekrar geçtiğinde Sasânîlere yardımlarından dolayı Yahudiler şehirden çıkarılmış ve şiddetli bir baskı politikası uygulanmaya başlamıştı. Bkz. Nuh Arslantaş, Emevîler Döneminde Yahudiler, İstanbul 2005, s. 46-47.

10 O dönemde meselâ Babil'deki Yahudi cemaatler siyasi açıdan "re'sü'l-câlût" adı verilen ve Hz. Dâvûd'un soyundan gelen kimseler tarafından sevk ve idare edilmekte idiler. Konu ile ilgili bilgi için bkz. Arslantaş, Emevîler Döneminde Yahudiler, s. 71 vd.

11 İbn Seyyidinnâs, Uyûnü'l-Eser fi Fünûni'l-Meğâzî ve's-Siyer, nşr. Muhammed el-İd el-Hadrâvî-

Kur'ân'dan öğrendiğimiz kadarıyla o dönemde Yahudi din adamları ile ilgili olarak iki terim kullanılmaktaydı: "Rabbâniyyûn" ve "Ahbâr". Tekili "rabbânî" olan "rabbâniyyûn"un Hz. Harun'un soyundan gelen mütedeyyin kimseler; "ahbâr"ın (hıbr veya habrın çoğulu) ise Tevrat kurrâları ve âlimleri olduğu ifade edilmektedir.¹² Bu terimlerle ilgili olarak "rabbânî'nin "Yahudilerin fakîhi"; "hıbr" veya "habr"ın ise "Yahudilerin âlimi" olduğu şeklinde bir yorum da yapılmıştır.¹³

Yahudi geleneğinde din adamına, daha doğrusu dini öğreten kimselere "rabi" (רבי) adı verilmektedir. "Rabban" (רבן) ise din öğretmeni yetiştirenler için kullanılmaktadır.^(*) Bu sebeple "Rabban"ı en üst düzeyde din âlimi ve öğretmeni kabul etmek mümkündür.¹⁴ "Hıbr" kelimesi İbrânîce "haver" (חבר) kelimesinden türemiş olup m.ö. ilk asırda Ferisî mezhebine mensup kimselerden ilim tahsil edenler için kullanılmaktaydı. Ancak bu mezhebin ortadan kalkmasından sonra "haver" payesi ilimle iştiğal eden herkes için kullanılmaya başlamıştır.¹⁵ Mişna'da ise Harun'un soyundan gelen kimseler, "haver" olarak isimlendirilmektedir.¹⁶

Hız. Peygamber zamanında Medine'de Yahudi din adamlarının cemaat üzerinde tartışmasız bir otoritesi vardı. Hatta Hız. Peygamber kendisine on Yahudi din adamının inanması durumunda bütün cemaatin onlara uyarak Müslüman olacağını, ancak kendisine en şiddetli tepkinin din adamlarından geldiğini belirtmiştir.¹⁷ Diğer taraftan Rabbâniyyûn'un gelir kaybına uğrama korkusuyla Hız. Peygamber'in geleceği konusundaki Tevrat ayetlerini halktan gizlemeleri Kur'ân tarafından tenkit edilmiş; söz konusu gelirlerin haksız ve haram olduğu belirtilmiştir.¹⁸

Kaynaklarda Meymûn ben Yâmin isimli bir Yahudinin Medine Yahudilerinin reisi olduğu belirtilir.¹⁹ Ayrıca Sellâm b. Mişkem,²⁰ Ka'b b. Esed, Abdullah b. Sûriyâ²¹ ve Zübeyr b. Bâtâ²² gibi cemaat reislerinden de bahsedilmektedir. Medine Yahudilerinde de Mekke site devletindeki gibi kabileler arası bir görev paylaşımı olup olmadığı bilinmemektedir. Mevcut rivayetler ışığında Meymûn'un

→ →

Muhiddin Mestû, Medine 1992, I, 125; İbn Kesîr, es-Siretü'n-Nebeviyye, nşr. Mustafa Abdülvâhid, Beyrut 1976, I, 386: "وكانت الاحبار من يهود والرهبان من النصارى والكهان من العرب"

12 Mukâtil, Tefsîr-i Kebîr, trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 2006, I, 474; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, Beyrut [t.y.], IV, 157.

13 Taberî, Tefsîr, VI, 250.

(*) Yahudi kültüründe "Rabban Rabi'den çok daha üst mertebedir" [נדול מרבי רבן] ifadesi çok yaygın kullanılan bir deyimdir.

14 Arthur Jeffery, The Foreign Vocabulary of the Qur'an, Kahire 1957, s. 138.

15 Velfenson, Târîhu'l-Yehûd fî Bilâdi'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm, Mısır 1927, s. 20; Jeffery, s. 50.

16 Sanedrin 60b: "מה אהרן חבר אף בניו חברים". Bkz. Jeffery, s. 50.

17 Müslim, Sıfâtü'l-Münâfikîn 31; Taberî, Tefsîr, XVI, 11.

18 Mukâtil, I, 96; a.g.e., II, 129.

19 "وكان رأس اليهود بالمدينة...". Bu kimsenin daha sonra Müslüman olduğu belirtilir. Bkz. İbn Hacer, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, nşr. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrut 1992, V, 286; a.g.e., VI, 242.

20 İbn Hacer, el-İsâbe, VII, 27.

21 İbn Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [t.y.], I, 560.

22 Vâkidî, I, 503.

kabilelerin tamamının başkanı, diğerlerinin ise kabilelerin temsilcisi olup olmadığı konusunda kesin bir hükme ulaşmak şimdilik zor gözükmektedir.

b. Kohenler: Hz. Peygamber'in muhatabı olan Medine Yahudilerinden Nadîr ve Kureyza, Harun peygamberin soyundan gelmekte idiler (*Kâhinân*²³/*Kohanim*). Hz. Peygamber'in eşi Safiye de bir kohen ailesine mensuptu.²⁴

Kudüs'teki tarihî Mabed'in inşâsından çok önceleri Hz. Musa tarafından dinî hizmetler için seçilen kohenlerin²⁵ kurbanların kesimi, takdimelerin yakılması, âyinlerin yönetilmesi ve dinî emirlerin öğretilmesi gibi yükümlülükleri yanında, dul kadınla evlenmeme ve mezarlığa girmeme gibi (*tame*) diğer Yahudilerden ayrıldıkları bazı noktalar vardı.²⁶ Kohenler Mabed'in yıkılmasından sonra (m. 70) ibadetle ilgili vazifelerini büyük ölçüde kaybetmekle beraber, sinagogdaki bazı ibadetlerde üstlendikleri görevler sebebiyle Yahudi cemaatinin saygı duyduğu bir sınıf olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.²⁷ Yahudi tarihinde din hizmetleriyle görevlendirildikleri için vaat edilen topraklar dağıtılırken Hz. Musa tarafından kohenlere bir şey verilmemiş, ancak ürün ve takdimelerden bazı paylar ayrılmıştı.²⁸ Mabedin yıkılmasından sonra kohenler dinî fonksiyonlarını büyük ölçüde kaybetmeleri sebebiyle, "zekât" olarak isimlendirilebilecek "teruma"dan gelecek payları kesildiği için, yegâne gelir kaynakları cemaatin teberrusu olmuştu. Bazı tefsirlerde Medine'deki Yahudi cemaat liderlerinin Hz. Peygamber'e karşı çıkışlarındaki önemli etkenlerden birinin de cemaatten gelecek bu payların kesilmesi endişesi olduğu kaydedilmiştir. Bunların, gelir kaybı endişesiyle Hz. Peygamber'in geleceğine dair Tevrat ayetlerini halktan gizlemeleri Kur'ân tarafından tenkit edilerek bahsi geçen gelirlerin de haksız ve haram olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kohenlerin bu tavrı, gerçeğin "dünyevî bir menfaat karşılığında satılması" şeklinde tanımlanmıştır.²⁹ Ayetten (Bakara 2/79) kohenlere o dönemde de hasattan bir pay verilmekte olduğunu öğreniyoruz. Ancak Yahudilikte bu paylar mabede bağlı düşünülüyor için söz konusu payların "ondalık" (*ma'aserot*) şeklinde değil, kohenlere "destek" sadedinde "bazı yardımların takdimi" şeklinde anlaşılması daha uygundur.³⁰

c. Köle ve Cariyeler: Yahudi cemaatlerinin bir diğer üyesi de köle ve cariye-lerdi. O dönem Araplarında olduğu gibi Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler de

23 Vâkıdî, II, 441; İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, V, 214; a.g.e., VII, 456; a.g.e., XIII, 363.

24 İbn Seyyidinnâs, II, 401. Medine Yahudilerinin kökeni ve kohenlikle ilişkisi için bkz. Arslantaş, Emevîler Döneminde Yahudiler, s. 37-38.

25 Bkz. Çıkış 28; Levililer 8/7-9.

26 Çıkış 28. bap; Levililer 9/8-18; 10/10-11; 21/13-15; 21/13-15. Kohenlik kurumu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Adem Özen, Yahudilikte İbadet, İstanbul 2001, s. 136 vd.

27 Özen, Yahudilikte İbadet, s. 136 vd.

28 Tevrat'ta (bkz. Sayılar 18/8 vd.) ve Talmud'un Zeraim kitabının Terumot (תרומות) bölümünde (masehet) ziraî ürünlerden kohenlere verilmesi gereken paylar detaylarıyla açıklanmıştır.

29 Bakara 2/79. Yorum için bkz. Mukâtil, I, 96; a.g.e., II, 129.

30 Kaynaklarda konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber dönemine ait bilgi yoktur. Ancak, Abbâsî ve Fatmîler döneminde kohenlerin yegâne gelir kaynağı, cemaatlerden gelen bu yardımlardı. Bkz. Jacob Mann, "Sefer ha-Ma'asim li'Vney Erets-Yisrael", Tarbits 1 (1929-30), s. 10; Nuh Arslantaş, Abbâsîler ve Fatmîler Döneminde Yahudiler, MÜSBE İstanbul 2007 [Basılmamış Doktora Tezi], s. 243.

köle ve cariyeye ediniyor ve bunları istedikleri şekilde kullanıyorlardı. Selmân-ı Fârisî'nin Vâdilkurâ ve Medine'de Yahudi sahipleri tarafından bağ ve bahçe işleminde kullanıldığını biliyoruz.³¹ Yine Hayber kuşatması sırasında Yahudilere çobanlık yapan bir kölenin Müslüman olduğu kayıtlara geçmiştir.³²

Yahudilerde ev ve özel hizmetlerde kullanılacak köle ve cariyelerin Yahudiliğe girmeleri gerekmektedir; zira Yahudilikte şarap için üzüm toplanması ya da yemeklerin dinî kurallara uygun olarak yapılması gibi dinî gayelerle, Yahudi köle ya da cariyeye edinilmesine veya bunların Yahudiliğe girmesine çok önem verilmiştir.³³ Tevrat ve Talmud'taki hükümlere binaen bir Yahudi, sahip olduğu köle ve cariyeye Yahudiliği öğretmeli, onun Yahudilik üzerine yaşamasını sağlamalı, onu sünnet ettirmeli, Sebte (Şabat/Cumartesi) de çalıştırmamalıdır.³⁴ Yûsuf sûresi nazil olduğunda 'Âmir isimli bir Yahudinin kölesinin Müslüman olduğu, ancak sahibinin şiddetli işkencesi neticesinde Yahudiliğe tekrar döndüğü rivayet edilir.³⁵ Köle, sahibinin İslâmiyet'e olan düşmanlığı sebebiyle Yahudiliğe döndürülebileceği gibi, ekonomik ve dinî endişeler sebebiyle de döndürülmüş olması pek âla mümkündür. Cariyesini satmak üzere pazara çıkaran Ebû Saîd el-Hudrî'ye cariyenin hamile olup olmadığını soran bir Yahudiden bahsedilir.³⁶ Cariye, özel hizmette kullanılmak amacıyla satın alınabileceği gibi, ticareti yapılmak üzere satın alınmış da olabilir.

2.CEMAAT KURUMLARI

Yahudilerin Tevrat'tan sonraki en önemli dinî referansı olan Talmud'ta, mutlu bir hayat için her cemaatte bulunması gereken kurumlar şöyle sıralanır: 1. Sinagog (*bet ha-knesot*); 2. Tam yetkili *bet din*; 3. Cemaat içi yardımlaşma kurumu (*kupa şel tsadeka*); 4. Mikve (*bet ha-mirhats*); 5. Hamam ve tuvalet; 6. Tabip (*bet rofe*); 7. Zanaatkâr (*uman*); 8. Müstensih (*bet sofer*); 9. Cemaat kasabı (*tabah/şohet*); 10. Çocukların eğitimi için ilk (*bet ha-sefer*) ve ortaokulda (*bet ha-midraş*) ders veren öğretmen (*melamed tinokot*).³⁷

Bazıları kaynaklarda açıkça zikredilmese de cemaat olmanın ve cemaat olarak ayakta kalmanın vazgeçilmez şartı olan bu kurumlara Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerle ilgili yegâne kaynak olan İslâm kaynaklarına (Kur'ân, hadîs ve siyer literatürü) yansıdığı kadarıyla o dönemde Yahudi cemaatleri Talmud'ta tarif edilen böyle bir yapılanmaya sahip idiler.

31 İbn İshâk, es-Sîre, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya 1981, s. 68-69.

32 Vâkîdî, II, 649.

33 Arcadius Kahan-Salo Wittmayer Baron ve dğr., Economic History of the Jews, New York 1975, s. 270.

34 Tekvin 17/12-13; Çıkış 20/10; Tesniye 5/14; Babil Talmudu, Yevamot 48b.

35 Mukâtil, II, 420. Bunun üzerine "Kalbi iman ile sükûnet bulunduğu halde (dinden dönmeye) zorlananlar dışında, her kim imanından sonra küfre kalbini açarsa, mutlaka onların üzerine Allah'tan bir gazap gelir. Kendilerine çok büyük bir azap da vardır" (Nahl 16/106) ayeti nazil olmuştur.

36 Vâkîdî, I, 413.

37 Babil Talmudu, Sanedrin 17b.

a. *Sinagog*: İslâm kaynaklarında çeşitli vesilelerle Yahudi sinagoglarından (*Kenîsetü'l-Yahûd*) pek çok kez bahsedilmektedir. O dönemde Yahudilerde başlıca fonksiyonu ibadet olan sinagoglarda kültürel etkinliklerin de tertip edildiği anlaşılmaktadır. Sinagog, bayramların kutlanması yanında,³⁸ Yahudi ya da Yahudi olmayanlarla bir araya gelerek ilmî sohbetlerin yapıldığı bir mekân özelliği de taşımaktaydı. Hz. Peygamber'in çağdaşı Medineli şâir Kays b. Rifâ'a'nın Yahudi sinagoguna sıkça uğradığı belirtilir.³⁹ Cahiliye dönemi entelektüellerinden Nadr b. Hâris'in diğer din mensupları yanında Yahudilerden de pek çok arkadaşının olduğu rivayet edilir.⁴⁰ Kur'ân'ı "geçmişin masalı" olarak niteleyen bu kimse, eski hikâyelerden bazılarını da Yahudi dostlarından bu tür birlikteliklerde öğrenmiş olmalıdır.

b. *Bet Din (Cemaat Evi)*: Yahudilerde cemaatler bir başkan ile iki üyeden oluşan ve "*bet din*" adı verilen üç kişilik konsüller tarafından idare edilmektedir. Konsül başkanına *av bet din* (veya *roş bet din*), üyelerine ise *dayan* adı verilmektedir. Bu konsül cemaatin bütün meselelerinden sorumludur.

İlk dönem kaynaklarda *bet din* veya benzeri bir kurumdan açıkça bahsedilmese de Medine Yahudilerinin bir "Cemaat Evi"ne (veya merkeze) sahip olduğu anlaşılmaktadır. Vâkidî, Hz. Peygamber'in bir Sebt günü, Amr b. Ümeyye ed-Damrî'nin yanlışlıkla öldürdüğü iki kişinin diyetine iştirak etmeleri için Benî Nadîr Yahudilerinin cemaat evine gittiğini nakleder.⁴¹ Benzer şekilde Hayber Yahudilerinin, Hendek savaşından sonra Kureyzoğulları'nın Müslümanlar tarafından kuşatılmasını görüşmek üzere "cemaat evi"nde bir araya geldikleri kaydedilmiştir ki,⁴² bu bilgilerden "cemaat evi"nin "*bet din*" olduğunu veya en azından *bet din* işlevi gördüğünü söylemek mümkündür. Dönemin literatürüne uygun olarak bu cemaat evini "Yahudilerin Dâr'ün-Nedvesi" şeklinde isimlendirmek yanlış olmayacaktır.

Cemaat işlerinin görüşülmesi için mutat toplantıların yanında olağanüstü durumlar için de bir araya gelindiği anlaşılmaktadır. Bu toplantıların duyurusu ise muhtemelen *şofar* öttürülmek suretiyle de yapılmaktaydı. İbn Kesîr'de yer alan bir rivayette Nadîroğulları Medine'den sürüldüğünde Kureyzalı din adamı Amr b. Su'dâ'nın sürgünlerin harabeye dönmüş evlerini dolaşıp geldikten sonra Müslümanlara karşı alınacak tavır konusunda Kureyzoğulları'nı *şofar* öttürterek toplantıya çağırdığı belirtilir.⁴³

38 Hz. Peygamber'in Yahudi bayramlarından birinde Medine'deki Yahudi sinagoglarından birine girerek kendisinin vasıflarının ellerindeki kitaplarında yazılı olduğu uyarısında bulunduğu rivayet edilir. Bkz. Kurtubî, (Tefsîr) el-Câmî li-Ahkâmî'l-Kur'ân, nşr. Ahmed Abdülalîm Berdûnî, Kahire 1372/1967, XXVI, 11.

39 Belâzurî, Ensâbü'l-Eşrâf, nşr. Muhammed Hamidullah, Kahire 1959, I, 277. Bu gidis-gelişlerin birinde sinagog kandiline çarpması sonucu şâirin gözlerinden birinin kör olduğu kaydedilir. Bkz. a.g.e., aynı yer.

40 Belâzurî, Ensâb, I, 139.

41 Vâkidî, I, 364: "ثُمَّ جَاءَ بَنِي النَّضِيرِ فَيَجِدُهُمْ فِي نَادِيهِمْ..."

42 Vâkidî, II, 530: "وَيَهُودُ خَيْبَرَ جُلُوسٌ فِي نَادِيهِمْ يَتَحَسَّبُونَ خَيْرَ فَرِيْقَةٍ..."

43 İbn Kesîr, es-Sîre, III, 155: "فَفُتِحَ فِي يَوْمِهِمْ..."

c. *Cemaat İçi Yardımlaşma Kurumu*: Talmud'un emri gereği her cemaatte ihtiyaç sahibi cemaat müntesiplerine yapılacak aynî ve nakdî yardımların toplandığı bir "Yardım Sandığı" (קופה, *Kupa şel tısadeka*) bulunması zorunludur.⁴⁴ Talmudik dönemde her Cuma akşamı bu sandıktan ihtiyaç sahiplerine yardım yapılırdı.⁴⁵

Medine Yahudilerinde de buna benzer bir yardımlaşma kurumunun olduğunu görüyoruz. "Sandık" anlamına gelen bir "kenz"e sahip olan Yahudiler, savaş masrafları ve diyet gibi cemaatin müşterek giderlerini buradan karşılardı. Her Yahudi bu sandığa belli bir katkıda bulunmak zorundaydı. Benî Nadîr Yahudileri Medine'den sürüldüklerinde içi kıymetli mücevherâtla dolu bu "sandıklar"ını da beraberlerinde götürmüşlerdi.⁴⁶

d. *Mikve*: Yahudi geleneğinde genelde sinagogun bitişiğinde ya da yakınında inşâ edilen *mikve*, değişik nedenlerle maddî ve manevî temizliğini kaybeden Yahudinin içerisine girip temizlendiği bir havuzdur.⁴⁷

Kaynaklara Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerde *mikve* kurumunun olup olmadığına dair herhangi bir bilgi yansımamıştır. Ancak *Muvatta*'nın akîka ile ilgili hadîslerinin şerhinde el-Bâcî (ö. 474/1081), Yahudilerin çocuklarını bir suya daldırdıklarını, bunu da akîka yerine saydıkları şeklinde bir bilgi nakletmektedir.⁴⁸ Konuyla ilgili bu yegâne bilgiden Yahudilerin büluğ çağına giren çocuklarına (*bar mitsva*) *mikve* yaptırdığını söylemek mümkündür.

e. *Tabip*: Yahudi cemaatlerinin vazgeçilmez kurumlarından biri de tabiplikti. Gerçi, Yahudilerin tıpla ilgili bilgi ve maharetleri dönemlerindeki Araplardan pek de farklı değildi. Korku, cin çarpması, ağrı veya sızı için okuyup efsunlama usûlünü Medine ahalisine Yahudiler öğretmişti. Yahudi tabipler tedavi sırasında Tevrat'tan bölümler okurdu.⁴⁹ Hz. Âişe bir keresinde Yahudi bir kadın tarafından bu yöntemle tedavi edilmeye çalışılmıştı.⁵⁰ Yahudiler Umân'ın Kahvan Dağı'nda yetişen *el-mukl* adlı ağacın hurmaya benzeyen *ed-devm* adlı meyvesini mide tedavisinde, yapraklarını da tütsülenmede kullanırdı.⁵¹ Hayber Yahudileri büyük salgınların çıktığı mevsim kabul edilen Süreyya takımyıldızının batışı ile doğuşu arasında emniyetli ve sağlıklı kalmalarının sırrını şarap içmek, sarımsak yemek, Hayber'in havadar kısımlarında ikâmet etmek ve Süreyya takımyıldızının batıp

44 Arapça "küfe" manasına gelen "kupa", günümüzde İsrail'de banka vb. kurumlardaki ödeme vezneleri için kullanılmaktadır.

45 Babil Talmudu, Baba Batra 8b; Sanhedrin 17b.

46 Abdürrezzak, el-Musannef, nşr. Habîbürrahman el-'A'zamî, Beyrut 1403/1983, V, 294 (Hadîs no: 9657); Belazurî, Fütûh, nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ- Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut 1987, s. 34; İbn Seyyidinnâs, II, 75; İbn Kesîr, es-Sîre, III, 374; Hamidullah, İslam Peygamberi, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 571, 583.

47 Abraham Bloch, The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies, New York 1980, s. 40.

48 Bkz. Bâcî, el-Müntekâ (Şerhu Muvatta), Matbaatü's-Seâde 1913, III, 101.

49 Cevad Ali, el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm, Beyrut 1976-1978, VI, 747-748; Mahmud Esad, Tarih-i Din-i İslâm, nşr. Ahmed Lütfî Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 1995, s. 149.

50 el-Kettânî, et-Terâtübü'l-Hidâriyye Hz. Peygamber'in Yönetimi, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1993, II, 215.

51 Cevad Ali, VII, 83.

tekrar doğmasına kadarki sürede Hayber'den uzaklaşmak olarak açıklardı.⁵²

f. *Müstensih (Sofer)*: Talmud'un emri gereği her cemaatte bulunması zorunlu kurumlardan biri de "kâtiplik" veya "müstensihlik" olarak tercüme edileceğimiz "soferlik"tir. Yahudilerde önemli bir dinî hizmeti ifa eden "sofer"ler, *SeTeM* olarak ifade edilen *Sefer Tora* (Tevrat) Tefilin ve *Mezuza*'ların istinsahını yapmaktadır.

Kaynaklarda Yahudi müstensihlerin istinsah ettiği ve genelde sinagogların "Aaron ha-kodeş" adı verilen "Kutsal Dolap"larında muhafaza edilen *Sefer Tora*'ya (Tevrat Tomarı) atf da yapılmıştır. Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in de bulunduğu bir sırada Hz. Peygamber, önüne Tevrat tomarı açmış bir Yahudiye^(*) kutsal kitaplarında kendisinden bahsedilip bahsedilmediğini önündeki tomara yemin verdirek sormuştu.⁵³ Sinagoglardaki *Sefer Tora*'dan başka, ailelerin ellerinde de yine soferler tarafından hazırlanan, ancak Mushaflar halinde Tevratların (*mesâhfü't-Tevrât*) bulunduğu da anlaşılmaktadır. Hayber'in fethinden sonra ganimet olarak ele geçirilen Tevrat mushafları Hz. Peygamber'den bunları geri isteyen Yahudilere iade edilmişti.⁵⁴

Yahudilerde dinî gereç ve kutsal metinlere çok fazla rağbet vardır. Bu rağbetten dolayı kutsal metinlerin istinsahı kazançlı bir ekmek kapısıdır. Ancak buna rağmen herkes müstensihlik yapamamaktadır. Dinî metinlerin istinsahında dikkat edilmesi gereken çok sıkı kurallar olduğu için müstensihlik çok iyi bir dinî bilgi gerektirmektedir.⁵⁵

Din adamlarından çıkan bu meslek erbabına Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerde de rastlanmaktadır. İbn Sa'd'da yer alan bir rivayetten Medine Yahudilerinin önde gelen din adamlarından Zübeyr'in (b. Bâtâ) babası Bâtâ'nın Tev-

52 İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ*, nşr. Muhammed Hamidullah-Charles Pellat, Frankfurt 2001, s. 30-31; a.m.f., *Uyûnü'l-Ahbâr*, nşr. Müfîd Muhammed Kumeiha, Beyrut 1986, III, 292. Ancak aynı Yahudiler cahil Araplarla eğlenmek için onlara da kendileri gibi sağlıklı olmanın tek yolunun Hayber'e girmeden önce on kere eşek gibi anırmak olduğunu söyler; buna inanan saf bedevîlerin düştüğü o komik durumlarıyla alay ederlerdi. Câhiliye dönemi şâirlerinden Urve es-Se'âlik ve başka şâirlerin eşek gibi anırmak yerine, hummaya tutulmayı yeğlediğine dair bazı şiirleri günümüze ulaşmıştır. Bkz. Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848 [ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994 (Islamic Geography 198)], II, 60-61; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-Mütâbe fî Meâlimi Tâbe*, nşr. Hamed Cäsir, Riyad 1969, s. 136; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 591.

(*) ناشر التوراة

53 Buhârî, *Menâkıb* 26; İbn Kesîr, *es-Sîre*, I, 323; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 217.

54 Vâkıdî, II, 680-681: "وَجَمَعَتْ يَوْمَئِذٍ مَصَاحِفَ فِيهَا التَّوْرَةُ مِنَ الْمَعْنَمِ فَجَاءَتْ الْيَهُودَ تَطْلُبُهَا وَتَكَلَّمَ فِيهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ تَرَدَّ عَلَيْهِمْ."

Bu tutum tahrif olsa da Hz. Peygamber'in özü itibarıyla ilahî olan Tevrat'a saygısının güzel bir örneğidir. O'nun Tevrat'a saygısının bir başka örneği de, zina yapan iki Yahudinin cezasının Tevrat'taki hükmünü sormak üzere gittiği beytülmidrastaki bir tavnıdır. Beytülmidrasa girince oturması için altına minder verilen Hz. Peygamber, Tevrat getirilince kalkıp altındaki minderini önüne almış, Tevrat'ı da bu minderin üstüne koymuştu. Bkz. Ebû Dâvûd, *Hudûd*

55 Bu konuda Yahudilerin İslam hakimiyetine girmelerinden sonra son şeklini alan ve Talmud'un Nezikin kitabının sonuna derç edilen Soferim (Masehet Soferim) ve *Sefer Tora* risalelerinde detaylıca bahsedilmiştir. Detaylı bilgi için bkz Grossman, "The Yeshiva of Eretz Israel: its Literary output and Relationship with the Diaspora", *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Praver-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 231; Wilhelm Bacher-Ludwig Blau, "Soferim", *JE*, XI, 426-428.

rat müstensihî olduğunu öğreniyoruz. Nadîroğulları'nın Medine'den sürülmesinden sonra gelişmeleri görüşmek üzere toplanan Kureyzalılara Zübeyr şöyle bir itirafta bulunmuştu: "...Tevrat'a yemin olsun ki, ben o peygamberin sıfatını Musa'ya nâzil olan ve babam Bâtâ tarafından istinsah edilen Tevrat'ta okumuştum."⁵⁶

Kur'an'da Tevrat istinsahı ile meşgul olan Yahudi din adamları (soferler), Hz. Peygamber'in niteliklerini gizledikleri veya değiştirdikleri ya da Allah'ın ayetlerini dünyevî menfaatler uğruna sattıkları için eleştirilmişlerdir.⁵⁷ Tefsirlerde Yahudi soferlerin yazdıkları Tevrat nüshalarını Araplardan bazılarına sattıkları da rivayet edilir.⁵⁸ Hz. Peygamber'in gönderileceğine dair bilgilerin tahrifâtı, soferlerin istinsah ettiği bu nüshalarda gerçekleşmiş olmalıdır.

Sefer Tora, tefilin ve mezuzâ gibi dinî gereçler Yahudilikçe temiz kabul edilen (kaşer) hayvanların derisi üzerine yazılmalı, bu hayvan derilerinden yapılacak ipliklerle bağlanmalı ve bütün bunlar da özel bir itina ile ancak bir Yahudi tarafından yapılmalıdır.⁵⁹ Vâkıdî'de Hayber'in fethinde bol miktarda tabaklanmış derilerin ele geçirildiği rivayet edilir.⁶⁰ Bu deriler ticaret dışında yukarıda bahsi geçen dinî ihtiyaçlar için de kullanılmış olmalıdır.

g. Eğitim Öğretim Kurumları

g.1.Beytülmidras: İlk dönem kaynaklarda Yahudi eğitim-öğretim kurumlarından zikri en fazla geçen kurum *beytülmidra*stır. *Beytülmidra*sta eğitim-öğretim faaliyetleri yanında adlî işler de görüşülmekteydi.⁶¹ *Beytülmidras*ın Yahudiler üzerindeki etkisini iyi bilen Hz. Peygamber zaman zaman buraya gitmek suretiyle onlara İslâm'ı anlatmıştı.⁶² Yine O'nun zina suçu işleyen iki Yahudiyi yargılamak için *beytülmidrasa* gittiği ve suçlulara kendi hukuklarına binâen recm cezası verdiği bilinmektedir.⁶³ Hz. Ebû Bekir ve bazı sahabenin de zaman zaman *beytülmidrasa* giderek Yahudi din adamlarıyla (*ahbâr*) tartıştıkları rivayet edilir.⁶⁴

Hz. Peygamber devrinde *beytülmidra*staki öğretim görevlileri arasında, İbn Sûriya, Ebû Yâsir b. Ahtab ve Vehb b. Yahuda gibi, Yahudiler üzerinde önemli

56 İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut 1405/1985, I, 159; İbn Kesîr, es-Sîre, III, 155-156: "فقال الزبير بن باطا: قد والتوراة قرأت صفته في كتاب باطا..."

57 Bakara, 2/79. Yorum için bkz. Mukâtil, I, 96.

58 Taberî, Tefsîr, I, 378.

59 Tevrat'ın yazımında dikkat edilmesi gereken kurallar hakkında detaylı bilgi için bkz. Daniel E. Wickwire, Yahudi, Hristiyan ve İslam Kaynaklarına Göre Kutsal Kitabın Değişmezliği, İstanbul 1999, s. 267.

60 Vâkıdî, II, 680.

61 Cevad Ali, VIII, 252; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I, 187.

62 Buhârî, Cizye 6; İkrâh 2; Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 577. Hz. Peygamber değişik zamanlarda da *beytülmidrasa* gitmiştir. Bir keresinde Yahudiler ona hangi din üzere olduğunu sormuş, O da "Hz. İbrahim'in dini üzere" olduğunu ifade edince onlar, Hz. İbrahim'in Yahudi olduğunu söylemişlerdi. Hz. Peygamber Tevrat'ın hakemliğine müracaat etme teklifinde bulunduğu, Yahudiler bundan kaçınmışlardı. Bkz. İbn Hişâm, I, 551; İbn Seyyidinnâs, I, 341. Bir başka seferde de Hz. Peygamber, peygamberliğine dair sıfatlarını kendi kitaplarında okuduklarını belirterek Yahudileri *beytülmidras*larında Müslüman olmaya davet etmişti. Bkz. İbn Kesîr, es-Sîre, I, 326-327.

63 Mukâtil, I, 470; İbn Hişâm, I, 564-65; İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 133.

64 İbn Hişâm, I, 558-59; İbn Seyyidinnâs, I, 343.

etkileri de olan din adamlarının adları zikredilir.⁶⁵ el-İsfahânî'nin rivayetine göre Benî Mâsike kabilesinden Ebû Şa'sa Amr adlı Yahudi âlim *beytülmidras*ın başkanlığını yapmaktaydı.⁶⁶ Benî Mâsike'nin Medine vadilerinden el-Guff'ta ikâmet ettiği bilinmektedir.⁶⁷ Yahudiler Hz. Peygamber'i zinanın hükmü konusunda bilgilendirmek üzere çağırdıkları mekân da el-Guff'taki bu *beytülmidrastı*.⁶⁸ Kettânî, Hz. Peygamber'in Zeyd b. Sâbit'e öğrenmesini emrettiği İbrânîceyi öğrendiği yerin, Medine'deki bu *beytülmidras* olduğunu belirtir.⁶⁹ Bir rivayette de Medine'nin yukarısında arazisi bulunan Hz. Ömer'in buraya gidiş gelişlerinde yolu üzerinde bulunan *beytülmidrasa* sıkça uğradığı ve Yahudi din adamlarıyla dinî konularda tartışmalar yaptığı rivayet edilir.⁷⁰ Burası mutemelen Guff'taki *beytülmidrasla* aynı yer değildi. Bu sebeple Medine'de birden fazla *beytülmidras*ın mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Zaten Yahudilerde her cemaatin bir *beytülmidrasa* sahip olması esas kabul edilmiştir.⁷¹ Dolayısıyla Medine'de Nadîr, Kureyza, Kaynuka' ve diğer Yahudi cemaatlerinin her birinin bir *beytülmidrasa* sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Beytülmidrastaki eğitim öğretim faaliyetleri Tevrat merkezli idi.⁷² Hz. Peygamber recm cezasının Tevrat'ta olup olmadığını öğrenmek için Yahudilere gittiğinde onların *beytülmidras*larında ilim yapmakta olduğu rivayet edilir.⁷³ Aynı ziyaretle ilgili bir başka rivayette Yahudilerin, *beytülmidrasa* gelen Hz. Peygamber'e oturması için minder verdikleri rivayet edilir.⁷⁴ Bu rivayetten *beytülmidras*ın halı veya kilimle tefriş edildiği, eğitimin de yerde oturarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Manzûr Yahudi öğrencilerin *beytülmidras*larda derslerini öne-arkaya doğru sallanarak talim ettiklerini kaydeder.⁷⁵ Mukâtil, Yûsuf sûresi 18. ayetin tefsirinde, Hz. Ya'kûb'un, oğlu Yûsuf'un kurt tarafından parçalandığı haberini alması üzerine sabredeceğini belirterek gece gündüz öne-arkaya ya da sağa sola sallanarak ağlaması sebebiyle Yahudilerin Tevrat'ı ileri geri sallanarak okuduklarını nakleder.⁷⁶ Bu geleneğin Hz. Peygamber dönemi Yahudileri tarafından da takip edildiği anlaşılmaktadır. Bir hadîste, Yahudilere benzemek için

65 İbn Hişâm, I, 564. Yahudilerin en büyük âlimlerinden biri olarak kabul ettiği İbn Süriya'nın Hz. Peygamber'le yaptığı tartışma için bkz. İbn Sa'd, I, 164.

66 Bkz. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Kitâb'ül-Eğânî, Kahire 1963, XVII, 173. Ebû Şa'sa hakkında bkz. Cevad Ali, VII, 252.

67 el-İsfahânî, el-Eğânî, XVII, 173.

68 Ebû Dâvûd, Hudûd 27 (4445).

69 el-Kettânî, Teratib, I, 279. Hz. Peygamber'in Zeyd'e İbrânîce'yi öğrenmesi emri için bkz. Buhârî, Ahkâm 40; Belâzurî, Fütûh, s. 663.

70 Taberî, Tefsîr, I, 434.

71 Simha Assaf, Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha, Hartzot ve Şiurim תקופת הגאונים וספרותה הרצאות, nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955, s. 112.

72 el-İsfahânî Medine'deki *beytülmidrastan* "Beytül-dirâseti li't-Tevrât" (Tevrât eğitiminin görüldüğü okul) şeklinde bahsetmektedir. Bkz. el-İsfahânî, el-Eğânî, XVII, 173.

73 Mukâtil, I, 470. *Beytülmidras*larda öğrenim sabah gün doğumu ile başladığı için Hz. Peygamber, *beytülmidrasa* muhtemelen sabah vaktinde gitmişti.

74 Ebû Dâvûd, Hudûd 27 (4445).

75 İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, III, 430.

76 Mukâtil, II, 276.

Kur'ân okurken sallanılmaması konusunda bir uyarı yapılmıştır.⁷⁷

g. 2. Bet ha-Sefer: Taberî'nin tefsirinde yer alan bir rivayette Medine Yahudilerinin çocukların Tevrat öğrenimine önem verdiği ve onların Tevrat öğreniminin kendilerinin günahlarına kefâret olacağı şeklinde bir inanca sahip olduğu belirtilir.⁷⁸ Yahudi anlayışında Tevrat'ın ilk öğretimi babanın bir vazifesi olarak kabul edilmektedir. Zübeyr b. Bâtâ⁷⁹ ve Abdullah b. Selâm, ilk öğrenimlerini babalarından alsalar da⁸⁰ okuma yazma bilmeyen aileler çocuklarını Tevrat merkezli öğretimin yapıldığı *bet ha-sefere* (ilkokul) göndermiş olmalıydılar. Bu sebeple İslâm öncesi dönemde kurulan ve kurumlaşan *bet ha-seferin*, Medine ve Hayber gibi organize Yahudi cemaatlerinde, cemaat nüfusuna göre onlarcasının olduğunu söylemek mümkündür.

3. YAZI VE DİL

Hz. Peygamber'in muhatabı Yahudiler günlük hayatta Arapça konuşuyorlardı. Ancak bu konuşmanın Yahudilere özgü bir aksanı olmalıdır. Kaynaklarda Hayber'de mukim Yahudi Ebû Râfî'yi öldürmeye giden Abdullah bin Atîk'in Arapçayı Yahudiler gibi konuştuğu için^(*) görevlendirildiği ve bundan dolayı da Hayber'de çok fazla dikkat çekmediği belirtilir.⁸¹

Yahudiler günlük hayatta Arapça konuşmakla beraber, yazışmalarında Arapçanın yanında Yahudice-Arapçayı da (Judæo-Arabic/İbrânî harfleriyle yazılmış Arapça) kullanmakta idiler. Muhtemelen kendi aralarında Müslümanlar aleyhinde yazışırken Arapçayı İbrânî harfleriyle yazıyorlardı ki, rivayetlerde Hz. Peygamber'in Yahudilere güvenemediği için Zeyd b. Sâbit'e İbrânî alfabeği öğrenmesini emrettiği ve onun da on beş gün gibi kısa bir sürede Yahudilerin tahrif ve taşıyıcılarını anlayabilecek derecede İbrânîce öğrendiği rivayet edilir.⁸²

Kültürel açıdan Araplar üzerinde hatırı sayılır etkileri olan Yahudilerin Hicaz bölgesindeki bazı yerleri de İbrânîce olarak isimlendirdikleri belirtilmektedir. İsrail Velfenson bunlara bazı örnekler de verir. Velfenson, Medine vadilerinden başlangıçta Nadîroğullarının yerleştiği Vâdi Batihân'ın (وادي بطحان) "Güvenli vadi" anlamına gelen İbrânîce "Bitahon" (ביטחון); Kureyza Yahudilerinin yerleştiği Vâdi Mehzur'un (وادي مهزور)⁸³ İbrânîce olarak "su yolu", "suyun aktığı mecra" anlamına gelen "Mahzor" (מחזור); Hayber'de üzerine kale inşâ edilen tepe "Sümran"ın (سُمْرَان)⁸⁴ Filistin'de bir dağ olan "Şomron"; Hz. Osman'ın satın alıp

77 İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, III, 430: "لا تكونوا مثل اليهود إذا نشروا التوراة و نادوا..."

78 Taberî, Tefsir, V, 127.

79 Bkz. İbn Sa'd, I, 159.

80 Belâzurî, Ensâb, I, 266.

(*) "لأنه كان يرطن باليهودية..."

81 İbn Sa'd, II, 91.

82 Bkz. Buhârî, Ahkâm 40; İbn Sa'd, II, 358-359; Belâzurî, Fütüh, s. 663. İbrânîceyi bu kadar kısa bir sürede öğrendiği bilgisinden Zeyd'in Yahudice-Arapça öğrendiği anlaşılmaktadır. Kettânî, Zeyd b. Sâbit'in İbrânî harflerini (muhtemelen dostu olan Yahudilerden) Medine'de el-Guff semtindeki beytülmidrasta öğrendiğini belirtir. Bkz. el-Kettânî, Teratib, I, 279.

83 Yakût buradan bir tatlı su çayının aktığını kaydeder.

(سَمْرَانٌ)⁸⁴ Filistin'de bir dağ olan “Şomron”; Hz. Osman'ın satın alıp Müslümanların su ihtiyacı için vakfettiği “Bi'ru Rûme”nin (بِرُّ رُومَةَ) “Yüksek Kuyu” anlamına gelen “Bi'r Rama” (באר רמה) şeklinde aslen İbrânîce olduğu kanaatindedir.⁸⁵ Aynı müellif Arapça'da “yüksek bina” anlamına gelen “utm” (çoğulu âtâm)⁸⁶ kelimesinin de Yahudiler tarafından Arapça anlamıyla değil, ev veya mahalleleri dışarıya kapatan kalın duvarlara İbrânîce'de verilen bir isim olan “atam” (אטם) anlamında kullanıldığını belirtir.⁸⁷

Diğer taraftan Kur'ân'da Yahudilere dair bazı olaylar anlatılırken onların anlayacağı bir dille, kendi kültürlerinden bazı kelimelerin seçilmesi de dikkat çekicidir. Kur'ân'da Yahudi mabetleri için “el-bî'a” (البيعة), “kenîse” (كنيسة) ve “salavât” (صلوات) (Hacc 22/40); cemaati yanlış yola sevk eden kimselerin “tâğût” (الطاغوت) (Bakara 2/257); cemaatten haksız olarak elde edilen kazancın “suht” (سحت) (Mâide 5/42; 62-63) şeklinde ifade edilmesi, Arapçayı çok iyi bilen Yahudilerin bir de kendi kültürlerindeki kelimelerle, yani anlayabilecekleri bir dille hitap edilip uyarılmaları anlamına gelmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için kelimelerle ilgili kısa da olsa bilgi vermek faydalı olacaktır.

Bazı Müslüman müellifler “bî'a” kelimesinin Kur'ân'da (Hacc 22/40) Yahudi sinagogu için kullanıldığını belirtirler.⁸⁸ Köken olarak İbrânîce (betsa: ביצה) veya Ârâmîce (bi'a: ביעה) olan ve “yumurta” manasına gelen “bi'a”nın mecazî olarak kubbeye sahip kemerli yapılar için kullanıldığı, sonradan “mabet” anlamı kazandığı belirtilmektedir.⁸⁹

Kaynaklarda Yahudi sinagogu için daha çok, aslı “kunişt” ancak Arapçaya sonradan giren “kenîse” kelimesi kullanılmıştır.⁹⁰ Kelime muhtemelen Ârâmîcedir.

Yahudi sinagogu için Kur'ân'da kullanılan kelimelerden biri de “salavât”tır. İslâm kaynaklarında kelimenin İbrânîce olduğu ve “sinagog” anlamına geldiği belirtilmektedir.⁹¹ Ancak kelimenin Ârâmîce “ibadet yeri” anlamına gelen

84 Vâkıdî, I, 667.

85 Velfenson, s. 17.

86 İbn Manzûr, XII, 19.

87 Velfenson, s. 117. Aynı kökene (Sami dil) sahip iki dilde bu tür geçişlerin olması normaldir. Meselâ Cahiliye döneminde Abdülmuttalib Yemen'e bir yolculuk yaptığında bir Yahudi din adamı Abdülmuttalib'in soyundan bir peygamberin çıkacağını anlamış ve ona “Hanımın var mı?” [فهل لك [من شاعة] şeklinde bir sorusunda “hanım” için “şâ'a” (شاعة) kelimesini kullanmıştı. Abdülmuttalib “şâ'a” kelimesinin ne olduğunu anlamayınca Yahudi: “yani, ez-zevce” (hanım) şeklinde açıklama gereği duymuştu. Bkz. İbn Seyyidinnâs, I, 132-133; İbn Kesir, es-Sîre, I, 179-180. Rivayette Yahudinin “şâ'a” (شاعة) kelimesini, İbrânîce “hanım” manasına gelen “işa” (אשה) anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.

88 Meselâ bkz. İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VIII, 26.

89 Jeffry, s. 86. Bu sebeple kelimenin Türkçeye “sinagog” değil, “mabet” olarak tercüme edilmesi daha uygundur.

90 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VI, 199.

91 San'ânî, Tefsîrü'l-Kur'ân, nşr. Mustafa Müslim Muhammed, Riyad 1410, III, 39; Taberî, Tefsîr, XVII, 176; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XIV, 466; İbnü'l-Hâim, et-Tibyân fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân, nşr. Fethi Enver Dâbüfî, Kahire 1992, s. 303.

“Tısaluta” (צלוחתא) olmasının daha uygun olduğu kabul edilmektedir.⁹²

Kur’ân’da kendi bağlamında Yahudilerin anlayabileceği manada kullanılan bir diğer terim de “tâğût”tur. Avraham Geiger kelimenin İbrânîce “yanılmak” manasına gelen “טעות” (*ta’ut*) kökünden geldiğini iddia etse de, bu görüşü kabul görmemiştir. Jeffrey, Arapça “tağâ” (طغي) anlamına gelen bu kelimenin İbrânîce’de “yanlış yapmak”, “sapmak”, “kötü yola dalmak” ve “kötü yola sevk etmek” manasına gelen “ta’a” (טעה) veya Ârâmîce “putperestlik” veya “baştan çıkmak” anlamına gelen “ta’e” (טעה) kelimesinden türediğini, Ahd-i Atîk’in Ârâmîce tefsirlerinde (*Targumlar*) de bu anlamda kullanıldığını belirtir.⁹³ Kelime Kudüs Talmudu’nda ise “Put” anlamına gelen “Ta’uta” (טעותא) şeklinde geçmektedir.⁹⁴ İzhahlarda “tâğût”la Ka’b b. Eşref gibi Yahudi liderlerin kastedildiğinin belirtilmesi,⁹⁵ kelimenin bu anlamlarıyla da birebir örtüşmektedir.

“Suht” (שחת) kelimesinin ise İbrânîce’de “haksız”, “haram” ve “gayr-ı hukukî kazanç” anlamına geldiği ve Talmud’ta (Şabat 140b) bu bağlamda kullanıldığı belirtilmektedir.⁹⁶ Kur’ân’da da kelime aynı anlamda, Medine’deki Yahudi din adamlarının halktan elde ettikleri haksız kazanç manasında kullanılmıştır.⁹⁷

4. GÜNDELİK HAYAT

a. *Mesken*: Mekke’de olduğu gibi Medine’deki evlerin de en azından bir üst katı bulunmaktaydı. Hz. Peygamber, Medine’deki ilk günlerinde iki katlı bir eve sahip olan Ebû Eyyüb el-Ensârî’nin evine yerleşmişti.⁹⁸ Medine’deki Yahudilerin de bir veya iki katlı, aynı zamanda avlulu evlere sahip oldukları söylenebilir. Yahudiler avluların temizliğine pek dikkat etmedikleri anlaşılmaktadır ki, bir rivayette sahabenin, avlularını Yahudilerin bahçeleri gibi pis bırakmaması konusunda Hz. Peygamber tarafından uyarıldığı belirtilir.⁹⁹

Özelde Medine genelde ise Hicaz Yahudilerinin mesken konusunda dönemlerindeki Araplardan ayrıldıkları en önemli farklılık, genelde “kale” veya “hisar”larda yaşamaları idi. Kale ve hisar inşâ etme geleneğinin bölgeye Yahudiler tarafından getirildiği kabul edilmektedir. Hayber kelimesinin İbrânîcede “kale” anlamına geldiği ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Hatta Arapçada “yüksek bina” anlamına gelen “utm” (çoğulu *âtâm*)¹⁰¹ kelimesinin Yahudiler tarafından Arapça

92 Jeffrey, s. 198.

93 Jeffrey, s. 202.

94 Bkz. Sanedrin, X, 28a’dan naklen Jeffrey, s. 203.

95 Meselâ bkz. İbn Manzûr, Lisânü’l-Arab, IX, 15.

96 Jeffrey, s. 165.

97 Meselâ bkz. Nisâ, 4/161. Yorumu için bkz. Mukâtil, I, 96; a.g.e., II, 129.

98 Hamidullah, İslam Peygamberi, II, 1053. Hz. Peygamber’in müstakbel eşi Hz. Hatice’nin evinin üst katlarından birine çıkarak kervanla Suriye’den Mekke’ye dönmekte olan müstakbel kocasının yolunu gözlediği rivayet edilir.

99 İbn Manzûr, Lisânü’l-Arab, II, 416: “وفي الحديث نظفوا أفئنتكم ولا تدعوها كباحة اليهود...”

100 Yakût, Mu’cemü’l-Büldân, Beyrut [t.y.], II, 409; Firûzâbâdî, el-Megânimü’l-Mütâbe, s. 135; Kalkaşendî, Subhü’l-A’sâ fî Sinâati’l-İnşâ, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987, IV, 295.

101 İbn Manzûr, XII, 19.

anlamıyla değil, “ev veya mahalleleri dışarıya kapatan kalın duvar” manasına gelen İbrânîce anlamı ile [“atam” (אטא)] kullanıldığı belirtilir.¹⁰² Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti sırasında şehre yaklaşmakta olduğu, kaleyi andıran evinin tepesinde bekleyen bir Yahudi tarafından haber verilmişti.¹⁰³

Yahudilerin dinî gereklilikten dolayı evlerindeki kapılarına “mezuzâ” adı verilen kutucuklar taktığı da anlaşılmaktadır. Yahudi inancında dinen helâl (kaşer) kabul edilen bir hayvan derisinden imâl edilen parşömen üzerine Yahudi bir sofer (müstensih) tarafından yazılan Şem'a duasının yer aldığı mezuzaların takılması ve eve her giriş-çıkışta bu kutucuğun öpülmesi, dinî bir gerekliliktir. Sürgün edildiklerinde Nadîroğulları'na silahları haricinde bütün eşyalarını götürme müsaadesi verilmişti. Rivayetlerde onların kapılarının sövelerini de söküp hayvanlara yükledikleri belirtilir ki,¹⁰⁴ Nadîroğulları'nın Yahudi olmayanların eline geçmemesi amacıyla kapı söğelerindeki mezuzalarını söktükleri anlaşılmaktadır.

b. Giyim-Kuşam ve Saç Modelleri: Asırlardır Arap kültürüyle yoğrulan Yahudiler kılık kıyafetlerinde de genelde bölge giysilerini tercih etmişlerdir. Ancak ibadetin de bir parçası olan Yahudilere özgü talitin, Medine Yahudileri tarafından gündelik hayatta da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Talitin yaygın kullanım alanlarından biri de muhtemelen *beytülmidrâsları*. Yahudi geleneğinde *beytülmidrâslarda* Talmud'tan bölümler okuyan öğrencilerin her bölümün sonunda bu bilgileri öğreten Allah'a dua (*kadiş*) etmeleri ve bu esnada talit örtünmeleri oldukça yaygın bir usuldür. Hz. Ali'nin omuzlarından aşağıya doğru şal örten bir topluluğu, *beytülmidrâslarından* çıkan Yahudilerin elbiselerini (*talit*) sarkıtmalarına benzetmesinden,¹⁰⁵ Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin talit örtündüğünü ve bunun da bütün vücudu saracak şekilde olduğunu öğreniyoruz. Bu durum X. asırda da böyle idi.¹⁰⁶ Talitler, XIII. asırdan itibaren kısalmış, “küçük talit” (*talit katan*) adı verilen, elbisenin altında taşınan küçük bir kumaş parçası haline dönüşmüştür.¹⁰⁷ Günümüzdeki talitler de bu şekildedir. Hz. Peygamber'den nakledilen bir rivayette Yahudiler gibi, elbiseye bürünüp uçlarının aşağıya sarkıtılmaması emredilmiştir.¹⁰⁸

Hayber fethedildiğinde alınan ganimetler arasında “saçaklı havlular”ın zikredilmesi de¹⁰⁹ talite olan rağbeti göstermektedir. Hayber Yahudilerine özgü bir talit ve bu talitleri de bir örtünme şekli olmalıdır. Çünkü ilk İslâmî dönemde başı örtüp omuzlardan aşağıya sarkıtılması Yahudilerin talitini çağrıştırdığından olsa gerek “taylasân” adı verilen başlık, İslâm kaynaklarında Yahudi elbisesi olarak

102 Velfenson, s. 117.

103 Bkz. İbn Sa'd, I, 233.

104 İbn Hişâm, II, 191; İbn Seyyidinnâs, II, 74: “فكان الرجل يهدم بيته عن نجاف بابيه فيضمه على بعيرم..”

105 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XI, 333.

106 Makdisî'nin rivayet ettiği bu bilgi için bkz. el-Bed ve't-Tarih, IV, 36.

107 Bkz. Bloch, Jewish Customs, s. 81.

108 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XI, 369.

109 Vâkidi, II, 710, 680.

da tarif edilir. Enes b. Mâlik Basra'da yeni yeni yaygınlaşan taylasânı pek tasvip etmediği için, giyenleri Hayber Yahudilerine benzetirdi.¹¹⁰ Hz. Peygamber'e isnâd edilen bir başka rivayetten de İsfahân Yahudilerinin daha çok taylasân giydiklerini öğreniyoruz.¹¹¹ Yahudilerin uçlarına püskül (*tsitsit*) ilave ederek talit haline getirip getirmediği bilinmemekle beraber, taylasânın Yahudi talitinden farkının *tsitsit* adı verilen püsküller olduğunu belirtmek gerekir. Taylasânın Yahudi kültürüne Sasanîler döneminde girdiği, o dönemlerde Sasanî kıyafetleri giymeye zorlanan Yahudilerin talite çok benzeyen taylasânı tercih ettiği söylenebilir. İbn-i Teymiyye (ö. 728/1328), Hz. Peygamber ve sahabenin böyle bir kıyafeti kullanmadığını belirterek bunun Yahudi kıyafeti olduğunu açıkça ifade eder.¹¹²

Hz. Peygamber ehl-i kitabın bir tasarrufu şeklinde niteleyerek sahabeye, başın bir kısmını tıraş edip bir kısmını (perçem olarak) bırakmasını yasaklamıştı.¹¹³ Saîd b. Müseyyeb'ten nakledilen bir rivayette Muaviye'nin Medine'de verdiği bir hutbede eline bir tutam saç alıp "...*Bunu Yahudilerden başka birinin kullandığını görmedim*" diyerek Hz. Peygamber'in saçları, "zûr" adını verdiği bu saç (modeli) gibi kestirmenin günah olduğunu söylediği rivayet edilir.¹¹⁴ Hz. Peygamber bu emirleriyle Yahudilerin başın bir kısmını tıraş ederek¹¹⁵ yanlarda "pey'ot" adı verilen ve günümüzde dahi bazı Yahudilerin bıraktığı "zülûf"lere benzememesi için, Müslümanlara yeni bir saç modeli sunmuş olmalıdır.

Bir başka hadîsten ise Yahudilerin saç ve sakallarını boyamayıp tabii hallerinde bıraktıkları anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, saç ve sakalların siyah hariç başka bir renge boyanarak Yahudilere muhalefet edilmesini emretmiştir.¹¹⁶

c. *Kadın, Evlilik ve Aile Hayatı*: Kaynaklara Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin kadın, aile ve evlilik konularındaki bazı kabul ve uygulamaları hakkında da çok kıymetli bilgiler yansımıştır.

Yahudi anlayışında Tanrı yeryüzünü "boş kalsın" diye değil, "oturulsun" diye yaratmıştır. Yeryüzünün doldurulması evlilik sayesinde olacağı için Yahudilikte evlilik kutsal bir görev kabul edilmiştir.¹¹⁷

110 İbn Kayyim, Ahkâmü Ehli'z-Zimme, nşr. Subhi Salih, Beyrut 1983, II, 754.

111 Buhârî, Meğâzî 40; Müslim, Fiten 124. Hz. Peygamber'e Deccâl'le ilgili olarak isnad edilen bir sözde şöyle dediği rivayet edilir: "Ona, taylasân giymiş yetmiş bin İsfahân Yahudisi tâbi olacaktır." Bkz. Müslim, Fiten 124; İbn Kayyim, Ahkâmü Ehli'z-Zimme, II, 753.

112 Nevevî, Riyâzü's-Sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri, trc. ve şerh M. Yaşar Kandemir-İsmail L. Çakan-Raşit Küçük, İstanbul 2001, VII, 459. XII. asır Yahudi seyyahlarından Ratisbonlu Petachia'nın Bağdat Yahudilerinden bir kısmının sokak ve caddelerde şala benzer kıyafetlerle dolaştığı şeklindeki anlatımından (Petachia, Tudelalı Benjamin&Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 99) Yahudilerin seyyahın şala benzettiği taylasânı sonraki dönemlerde de tercih ettiği anlaşılmaktadır.

113 Buhârî, Libâs 72; Müslim, Libâs 72, 113; Ebü Dâvûd, Tereccül 14; Nesâî, Zinet 5, 58; İbn Mâce, Libâs 38.

114 Buhârî, Libas 83; Ebü Dâvûd, Tereccül 5.

115 Tevrat'ın saçın kesimi ile ilgili emri için bkz. Levililer 19/27.

116 "Yahudi ve Hıristiyanlar saçlarını hiç boyamazlar. Siz onlar gibi yapmayın." Bkz. Buhârî, Enbiyâ 50; Libâs 67; Ebü Dâvûd, Tereccül 18; Nesâî, Zinet 14 (4983-4984); İbn Mâce, Libâs 32; İbn Sa'd, I, 439-440. Bazı sahabenin boyama konusundaki tutumları için bkz. İbn Sa'd, III, 191.

117 Yahudilikte evliliğin kutsiyeti için bkz. S.D. Goitein, Mediterranean Society, Berkeley: University of →

Prensipite Yahudiler, kendi dindaşlarından başkası ile evlenmemektedir. Yahudi olmayanla evlilik konusundaki en büyük çekince evlenen eşin dinine girme korkusudur.¹¹⁸ Bir diğer sebep ise cemaat içi evlilik yoluyla Yahudi ırkını korumaya yöneliktir.¹¹⁹ Sürgünden sonra Ezra'ya kadar evlenme yasağı Ken'an ilinde yaşayan yedi kabile ile sınırlı iken, Ezra'nın reformuyla bu yasak genişletilerek Yahudi olmayanların tamamına teşmil edilmişti.¹²⁰ Kaynaklarda Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin bu prensibe uyduklarını gösteren rivayetler mevcuttur. İbn Abdilberr'de yer alan bir rivayette Yemen'den gelen Ebû Mâlik isimli Yahudinin Kureyzalı Yahudi bir hanımla evlendiği belirtilir.¹²¹ Ancak Cahiliye döneminde özellikle Yahudi kadınların bu prensibe riayet etmediklerine dair rivayetler de mevcuttur. İbn Habîb (ö. 245) *el-Munammak*'ında Resûlullah'ın büyük dedelerinden Hâşim'in Hayberli bir Yahudi hanımla evlendiği ve bu evlilikten Sayfî ile Ebû Sayfî adında iki oğlunun dünyaya geldiğini haber verir. Aynı hanım (evvel mi sonra mı olduğunu tarihinin açıklamadığı) Hâşim'in kardeşi Abdülmuttalib'le de evlenmiş, bundan da Mahrama adlı bir çocuğu dünyaya gelmişti. Mahreme de Dâse adlı Hayberli bir kızla evlenmiş ve Kays adını verdiği bir çocuğu olmuştu. İbn Habîb İslâm öncesinde Kureyş'ten Yahudi hanımlarla evlenen kadınların bir listesini de vermiştir.¹²²

İslâmiyet'te olduğu gibi Yahudilikte de aynı kanı taşıyan yakın akrabaların birbiri ile evlenmesi yasaktır.¹²³ Musa peygambere gelinceye kadar iki kız kardeşi aynı anda nikâhlamak caiz iken, Musa'dan sonra bu uygulama yasaklanmıştır.¹²⁴ İslâm'dan farklı olarak Yahudilikte bir erkeğin kız yeğeniyle evlenmesi câizdir. Yahudilikte haram olan evlilikler Levililer kitabının 18. babında (6-17) detaylıca açıklanmışsa da pasajlarda yeğenle evlenilebileceği açıkça belirtilmediği, dolayısıyla da nikâhlanması haram olanlar arasında sayılmadığı için "yeğenle evlenilebileceği" kabul edilmiştir.¹²⁵ Yeğenle evliliğin Hz. Peygamber'in

→ →

California 1967-1988, III, 53.

118 Bkz. Samuel b. Yahya el-Mağribî, *İfhâmü'l-Yahûd*, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Dârü'l-Hidâye 1986, s. 162-163.

119 Müslüman müellif Câhiz'in bu değerlendirmesi için bkz. er-Reddû 'alâ'n-Nasârâ, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411, s. 63.

120 Babil Talmudu, Megila 13a.

121 Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde Ebû Mâlik'in bir oğlu doğmuş, adını da Sa'lebe koymuştu. Sa'lebe daha sonra Müslüman olmuştu. Bkz. İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, nşr. M. İbrahim Bennâ-M. Ahmed Aşur-M. Abdülvehhâb Fayed, Kahire 1970, I, 292.

122 Bkz. İbn Habîb, *el-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, nşr. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985, s. 402-403; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 592.

123 İslâmiyet'te buna "kan hısımlığı" (el-karâbe) adı verilmektedir. Tevrat'ta yer alan hükme göre bir Yahudinin anne ve babasıyla; babasının karısıyla; ana ya da baba bir kız kardeşiyle; torunlarıyla (oğlunun kızı ya da kızının kızıyla); hala, teyze, amca ve amca kansıyla; gelin ya da kayınvalidesiyle; kardeşinin kansı ya da aynı anda kansıının kız kardeşiyle evlenmesi yasaklanmıştır. Bkz. Levililer 18/6 vd.

124 Levililer 18/6-18.

125 Bilgiyi veren Türkiye Hahambaşılığı Dinî Kurul (Bet din) üyesi Rav Yeuda Adoni Bey'e teşekkür ederim. Yeğenle evlilik konusunda ayrıca bkz. Judith Olszowy Schlanger, *Karaite Marriage Documents from the Cairo Geniza, Legal Tradition and Community Life in Medieval Egypt and Palestine*, Leiden: Brill 1998, s. 121-122. Yeğenle evlilik konusu Tevrat'ta zikredilmediği için Ab-bâsiler döneminde ortaya çıkan Karaî mezhebi tarafından kabul edilmemiştir. Bkz. Schlanger, a.g.e., s. 121.

çağdaşı Yahudilerde de olduğunu erken dönem tefsir kaynaklarından öğreniyoruz. Meryem sûresinin 19/59. ayetindeki "...şehvetlerine uydular..." ifadesinin tefsirinde Yahudilerin yeğenle (baba-bir kız kardeşin kızıyla) evliliklerine dikkat çekilmiş, Tevrat'ta belirtilmemesine rağmen bu tür bir evliliği mübah kılmaları *şehvetperestlik* olarak nitelenmiştir.¹²⁶ Yine Nisâ sûresinin 4/27. ayetindeki "*şehvete uyup büyük sapkınlık gösterme*" de "*yeğenle evlilik*" şeklinde tefsir edilerek nikâhın (Tevrat'ta olduğu üzere) aslına döndürülmesinin Allah'ın bir lütfu olduğu ifade edilmiştir.¹²⁷ Konuyla ilgili dikkat çeken bir nokta da yeğenle evlilik yorumlarına ilk dönemlere ait tefsirlerde yer verilmesidir. Mukâtil, İbn Ebû Hâtim ve Taberî gibi müfessirler söz konusu ayetlerin tefsirinde "Yahudilerdeki yeğenle evlilik"e dikkat çekerken, Taberî'den sonraki tefsirlerde bu tür bir yoruma gidilmemiştir. Sonraki tefsirlerde böyle bir yoruma gidilmemesi, kanaatimize göre, İslâm kültürünün etkisine giren Yahudilerin yeğenle evliliğe eskisi kadar rağbet etmediğini göstermektedir. Uygulamadaki bu dönüşümün IX. asrın sonu ile X. asrın ilk yarısında gerçekleştiği söylenebilir. Karaî Sehl b. Matsliah X. asırda Filistin'deki Rabbanîler arasında yeğenle evlilik yapılmadığını belirtir.¹²⁸ Geniza dokümanlarına ise konuyla ilgili neredeyse hiç bilgi yansımamıştır.¹²⁹

İslâm hakimiyetinde (meselâ Fâtımîler dönemi) Rabbânî Yahudiler arasında amca ve teyze çocukları arasında evlilik oldukça yaygındı.¹³⁰ Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerde de evlilik için yakın akrabaların tercih edilmesi, bu âdetin eskiden beri var olduğunu göstermektedir. Meselâ Hayber savaşında esir düşen ve daha sonra Hz. Peygamber'le evlenen Safiye, amcasının oğlu ile evli idi.¹³¹ Benzer şekilde Hz. Peygamber'in Yahudi kökenli bir diğer eşi Reyhâne'nin de esir olarak alınmadan önce amcasının oğlu Hakîm'le evli olduğu belirtilir.¹³²

Eskiden beri Yahudi din adamları oğlan ya da kız, çocukların ergenlik yaşına kadar bekletilmesi, ergenlikten sonra da fitneye düşebilecekleri endişesiyle bir an önce evlendirilmesini hep teşvik etmişlerdir.¹³³ İbn Kesîr'de yer alan Hz. Safiye'nin bülûğa erer ermez amcasının çocuklarından biri ile evlendirildiği bil-

126 Mukâtil, II, 537; Taberî, Tefsîr, V, 29.

127 İbn Ebû Hâtim, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Riyâd 1997, III, 926.

128 Sehl b. Matsliah bunu, Rabbanîlerin bu konuda Karaîlerin etkisinde kalmaları münasebetiyle zikretmiştir. Bkz. Pinsker, Likkutey Kadmoniyot, II, Viyana 1860, s. 33'ten naklen Schlanger, Karaite Marriage Documents, s. 122.

129 Goitein yeğenle evlilik konusunda Geniza dokümanlarında sadece bir örneğe rastladığını belirtir. Söz konusu doküman XIII. asra aittir. Bkz. Goitein, Mediterranean Society, III, 26. Türk Yahudi cemaati büyüklerinden birisiyle yaptığım görüşmede, cemaat arasında yeğenle evlilik konusunda sadece bir örnek bildiğini, bunun da 1950'lerde Çanakkale'de vukû bulunduğunu belirtmiştir [6 Temmuz 2006 Perşembe günü Hahambaşılık'ta yapılan görüşme].

130 Örnekler için bkz. Goitein, Mediterranean Society, III, 27 vd.

131 İbn Kesîr, es-Sîre, III, 371.

132 Belâzurî, Ensâb, I, 453.

133 Yehoshua Horowitz, "ha-Bat bi'Tkufat ha-Geonim" "הבת בתקופת הגאונים" [Gaonluk (İslamî) Döneminde) Yahudi Kızları], Divrey ha-Kongres ha-'Olami ha-Esiri le-Mada'ey ha-Yahadut, Yeruşalayim 16-24 be-Ogust 1989, Yeruşalayim 1990, I, 165; Arslantaş, Abbâsîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler, s. 256.

gisinden,¹³⁴ Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin de gelenekteki bu düşünceye bağlı olduğunu göstermektedir.¹³⁵

Benzer şekilde Hz. Peygamber'in çok evlilik yapması, gerek çağdaşı Yahudiler gerekse günümüzdeki Yahudi kökenli bazı müsteşrikler tarafından eleştiri konusu yapılmıştır.¹³⁶ Oysa, Yahudilerdeki sınırsız evlilik bir yana,^(*) kaynaklardan o dönem Yahudilerinde de çok eşli kimselerin olduğunu öğreniyoruz. Hz. Peygamber'den, aleyhine konuşma müsaadesi olarak Medine Yahudilerinden Ka'b b. Eşref'i öldürmek üzere emir alan ve kendisini şüphelendirmemek için amaçlarını gizleyen Müslüman askerlere Ka'b'ın şöyle bir ifade kullandığı nakledilir: "*Arapların en asil ve en güzel kadınları benim yanımda bulunmaktadır*"¹³⁷ Bu ifade, Medine Yahudilerinde de çok eşli kimselerin olduğu göstermektedir.

Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerdeki kız isteme, sözlenme, nişanlanma, mehir ve senedi (*ketuba*) gibi konularla ilgili olarak kaynaklara herhangi bir bilgi yansımamıştır. Ancak kaynaklarda Yahudilerin nişanlılık süresindeki bir uygulamadan bahsedilir. Sonraki dönemlerde olduğu gibi, Hz. Peygamber döneminde de Yahudiler, birbirine nikâhı düşen karşı cinslerin nikâh bağı olmaksızın bir araya gelmemesine özen gösteriyordu. Bu sebeple de söz ve nişan devresinde taraflar birbiri ile görüşürülmüyordu.¹³⁸ İbn Sa'd'taki "*...Medine Yahudileri zifaktan önce gelini damattan uzak tutuyorlardı*", bilgisinden¹³⁹ sözlü ve nişanlı dahi olsalar Yahudilerin nikâhsız beraberlikleri tasvip etmediklerini anlıyoruz.

Müslümanlarda olduğu gibi o dönem Yahudilerinin de düğün yemeği (*veli-*

134 İbn Kesîr, es-Sîre, III, 371: "ثم لما تأملت للتزويج تزوجها بعض بني عمها..."

135 Yeri gelmişken, dönemin âdeti üzere Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'le küçük yaşta yaptığı evliliği diline dolayan bir kısım Yahudi müsteşrikın Yahudilerde de yaygın olan bu uygulamayı görmemesini(!), kasit değilse, cehâlet eseri saydığımızı belirtmek isteriz. Abbâsî ve Fatmî dönemlerinde Yahudilerin çocuklarını küçük yaşta evlendirmeleri oldukça yaygındı. Bkz. Arslantaş, Abbâsîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler, s. 256-257.

136 Bkz. Vâhidî, I, 575. Yahudilerin Hz. Peygamber'i çok evliliğinden dolayı eleştirilerine Kur'ân cevap vermiştir: "And olsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlara da eşler ve çocuklar verdik." Bkz. Ra'd 13/38.

(*) İsrailoğulları tarihinde Hakimler Dönemi'nde daha önceki iki veya üç evlilik geleneği cari iken sonraki dönemlerde bu uygulama yerini daha fazla eşliliğe bırakmıştır. Dâvûd peygamberin altı veya yedi, Süleyman peygamberin de pek çok hanımla evlendiği, Tevrat'ta zikredilmektedir. Bkz. I. Samuel, 25/39-43; 27/3; II. Samuel, 2/2, 3/2-5; I. Krallar, 371; 11/1-8. Tevrat'ta sadece peygamberlerin değil, önde gelen kral ve idarecilerin de çok evlilik yaptığı kaydedilmiştir. Gideon (Hakimler, 8/30-31) ile 18 hanım ve 60 kadar cariye alan Rehoboam'ın çok evlendiği bilinmektedir (II. Tarihler, 11/21). İslamî dönemde de Şerira Gaon gibi din adamları, 18 hanım ve sınırsız cariye alma kuralının sadece kralları bağladığını belirterek eşlerin yiyecek, giyecek ve cinsel ihtiyaçlarını ihmal etmemek şartıyla (bu Tevrat'ın bir emridir: Çıkış, 21/10) çok eşlilikte bir sınır olmadığını belirtmişlerdir. Şerira Gaon'un (967-1006) fetvası için bkz. Lewin, Otzar ha-Geonim VII (Yevamot), s. 153'ten naklen Mordechai A. Friedman, "The Monogamy Clause in Jewish Marriage Contracts", Perspective in Jewish Learning 4 (1972), s. 21.

137 Buhârî, Meğazî 80; Müslim, Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer 119 (1801); Köksal, İslam Tarihi, İstanbul [t.y.], X, 14.

138 Günümüzde bu süre çok kısadır. Gelinle damat düğünün yirmi dört saat ewelinden itibaren nikâh duası (şiv'a berahot) yapıncaya kadar birbiriyle görüşürülmemektedir. Bilgiyi veren Türkiye Hahambaşısı genel sekreteri Yusuf Altıntaş Bey'e teşekkür ederim.

139 İbn Sa'd, VIII, 23, 24.

me) verdiğini görüyoruz. Hayber'in fethinden önce Kinâne b. Ebü'l-Hukayk'la evlenen Safiye, kocasının bir deve keserek cemaati düğün yemeğine davet ettiğini belirtir.¹⁴⁰ Benzer şekilde Yahudi Ka'b b. Eşref de düğün yemeği hazırlamış; hatta Hz. Peygamber ve ashâbını da davet ederek bu yemekte bir suikast tertip etmek istemişti.¹⁴¹ Talmud'ta düğün yemeklerinin zifaktan itibaren yedi gün süreyle verildiği belirtilir.¹⁴² Talmud'un bu ifadesine binaen Medine Yahudilerinin velime yemeklerini yedi gün süreyle verdikleri söylenebilir.

Kaynaklara o dönem Yahudilerinin cinsel hayatları ile ilgili de bazı bilgiler yansımıştır. Yahudiler cinsel ilişki sırasında taraflardan hangisinin menisi önce gelirse, çocuğun ona benzeyeceği şeklinde bir bilgiye sahipti.¹⁴³ Yine Yahudiler, cinsel ilişkide herhangi bir korunma yoluna gitmiyorlardı. Bunda Tevrat'ın "Evlenin ve semereli olun" (*Peru ve ribu*)¹⁴⁴ emrinin etkili olduğunu tahmin etmek zor değildir. Çünkü çocuk sahibi olmak, Yahudilikte evliliğin en temel gayesi kabul edilmiş, isteyerek çocuksuz kalmak bir insanı öldürmekle eş tutulmuştur. Bu anlayıştan dolayı Yahudilikte kısırlaştırma, azil vb. yollarla doğum kontrolü ve istimna' (mastürbasyon) caiz görülmemiştir.¹⁴⁵ Cariyesini Medine pazarında satmak üzere satışa çıkaran sahabî Ebû Saîd el-Hudrî, cariyenin hamile olup olmadığını soran Yahudiye "azil yaptığı için cariyenin hamile kalmadığını" belirtmişti. Yahudinin kendisine bunun küçük cinayet (*el-mev'ûdetü's-suğrâ*: kız çocuğunu diri diri toprağa gömme) olduğunu belirtmesi üzerine çok şaşırان Ebû Saîd, hemen Hz. Peygamber'e gelerek durumu anlatmış; Hz. Peygamber de Yahudilerin bu konuda doğru bilgiye sahip olmadıklarını belirtmişti.¹⁴⁶

Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla o dönemde Yahudiler hanımlarıyla en ziyade örtülü oldukları durumlarda ilişki kurardı.¹⁴⁷ Bu şekilde ilişkiye girmeyenleri hayvana benzetir ve kendi uygulamalarının Tevrat'ta emredildiğini iddia ederlerdi.¹⁴⁸ Yahudiler bu hurafeyi Ehl-i kitap olmalarının verdiği bir üstünlükle İslâm öncesi Medinesi'nde de yaymışlardı.¹⁴⁹

Medine ve çevresindeki Yahudilerin cinsel ilişkiden sonra guslettikleri söylenebilir. Tevrat'ta emredilmesi bir yana,¹⁵⁰ Hz. Peygamber'le zifafa giren Hayberli Safiye'nin gerdeğın ertesi sabahı yanına gelen Müslüman hanımlara gusletmek istediğini belirtmesi,¹⁵¹ Yahudi olduğu dönemlerden gusle alışkın ol-

140 Vâkıdî, II, 674.

141 Kôksal, İslam Tarihi, X, 7.

142 Bkz. Babil Talmudu, Ketubot 4a.

143 İbn Hişâm, I, 543; İbn Sa'd, I, 174-175; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 138.

144 Bkz. Tekvin 1/28.

145 Yahudi düşüncesinde kısırlık (elbette ki kadının kısırlığı) ve çocuk sahibi olmamak ölümle eşdeğer görülmüştür (Tekvin, 30/1). Hanımın kısır olması Yahudi hukukunda boşama sebeplerinden biridir. Bkz. Mişna, Gitin 5:11. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Örs, Musa ve Yahudilik, İstanbul 1999, s. 312; Hakkı Ş. Yasdıman, "Yahudi Dininde Ailenin Yeri", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13-14 (2001), s. 252 vd.

146 Vâkıdî, I, 413.

147 Taberî, Tefsîr, II, 397; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 279.

148 Taberî, Tefsîr, II, 393; Vâhidî, I, 168.

149 Taberî, Tefsîr, II, 396.

150 Tevrat'ta cinsel ilişkiden sonra gusledilmesi emredilmiştir. Bkz. Levililer 15/18.

151 İbn Sa'd, VIII, 122.

duğunu göstermektedir.

Yahudilerin âdetli kadınlarla aynı mekânı paylaşmama tutumu, Medine'de çok yaygındı. Yahudiler hanımlarının âdet dönemlerinde değil birlikte yiyip içmek, evlerde dahi bir arada bulunmamaya özen gösterirdi.¹⁵² Bir sahabînin periyodik dönemlerinde kadınlara karşı tavırlarının nasıl olacağını sorması üzerine Bakara sûresinin 2/222. ayeti¹⁵³ nâzil olmuş; Hz. Peygamber Müslümanların periyodik dönemlerinde hanımlarıyla yiyip içmelerini, aynı yatağı paylaşmalarını; hatta cinsel ilişki dışında her türlü münasebetlerini devam ettirmelerini söylemekle kalmamış, bizzat da uygulamıştı.¹⁵⁴

Hayber'in fethi öncesi rüyasında bir ayın Medine tarafından gelip kucacağına düştüğünü gören Hz. Safiye'nin, rüyasını eşi Kinâne ile paylaşmasından sonra, "Sen ancak Hicaz hükümdarı Muhammed'e varmak istiyorsun!" cevabı yanında yüzü ve gözü morartılınca kadar dövülmesinden,¹⁵⁵ o dönem Yahudilerinde zaman zaman kadına karşı şiddet de uygulandığı anlaşılmaktadır.

Arabistan'daki Yahudi hanımlar muhtemelen başlarını örtmüyorlardı. Hz. Peygamber, Benî Kureyza gazvesinde esir alınan Yahudi kökenli eşi Reyhâne¹⁵⁶ ile evlenmek ve başını örtmek istemişti. Ancak Reyhâne hür kadınlar gibi başını örtmek istemediğini söyleyerek cariye olarak kalmayı tercih ettiğini ve bunun kendisi için daha iyi olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber ısrar etmeyerek onu kendi haline bırakmıştı.¹⁵⁷ Rivayetten Reyhâne'nin Yahudi dinine tâbi olduğu dönemlerde başını örtme alışkanlığının olmadığı söylenebilir. Zira böyle bir alışkanlığın olması durumunda örtünme teklifinin kendisine ağır gelmeyeceği aşikârdır.

d. *Çocuklar*: Şüphesiz evliliğin en önemli semeresi çocuklardır. Yahudiler yeni doğan çocuklar için herhangi bir kurban (*akîka*) kesmemekte idi. Muhtemelen buna muhalefet olarak Hz. Peygamber erkek çocuklar için iki, kızlar için ise bir akîka kurbanı kesilmesini emretmişti.¹⁵⁸ Tevrat'ta doğumdan sonra kadının loğusalık halinin bitiminde erkek ve kız çocukları için kurban kesilmesi

152 İbn Ebû Hâtim, II, 400; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 277.

153 "Sana kadınların periyodik dönemleri hakkında soruyorlar. De ki: O bir sıkıntı, kirlilik ve rahatsızlık halidir. Bu yüzden o dönemlerinde kadınların kadınlıklardan yararlanmayın, uzak durun ve onlar temizleninceye kadar kendileriyle cinsel ilişkide bulunmayın. Temizlendiklerinde ise Allah'ın buyurduğu şekilde onlara yaklaşın. Doğrusu Allah, pişmanlıkla kendisine yönelenleri ve tertemiz olanları sever."

154 Buhârî, Hayz 1; Müslim, Hayz 3.

155 Hz. Peygamber'in yanına getirildiğinde Safiye'nin yüzündeki morluklar hâlâ mevcuttu. Bkz. İbn Hişâm, II, 351; Vâkidi, II, 674; İbn Sa'd, VIII, 121.

156 İbn Sa'd, VIII, 129-130; İbn Seyyidinnâs, II, 112.

157 "وَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَرَضَ عَلَيْهَا أَنْ يَتَزَوَّجَهَا ، وَيَضْرِبَ عَلَيْهَا الْحِجَابَ فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ بَلْ تَتْرَكُنِي فِي مَلِكٍ ، "

"فَيُؤْ أَخْفَ عَلَيَّ وَعَلَيْكَ ، فَتَرَكَهَا (İbn Sa'd, VIII, 131; İbn Seyyidinnâs, II, 400; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, VII, 120) ve Hz. Peygamber'in örtünmesini emrettiği Reyhâne'ye bunun yine ağır geldiği, hatta Hz. Peygamber'le (ric-î talakla) kısa süreli bir ayrılık yaşadıkları belirtilir. Bkz. İbn Sa'd, VIII, 130; İbn Seyyidinnâs, II, 399: "وَضْرَبَ عَلَيْهَا الْحِجَابَ فَعَارَتْ عَلَيْهِ غَيْرَهُ شَدِيدَةً فَطَلَّقَهَا تَطْلِيقَةً فَأَكْثَرَتْ الْبِكَاءَ فَدَخَلَ عَلَيْهَا وَهِيَ عَلَى تِلْكَ الْحَالِ فَرَأَاهَا...."

158 Ebû Dâvûd, Dahâyâ 21; Tirmizî, Edâhî 16. Hz. Peygamber, torunları Hasan ve Hüseyin için ikişer koç kesmişti. Bkz. Nesâî, Akîka 3 (4148); Köksal, İslam Tarihi, X, 45.

emredilir.¹⁵⁹ Ancak bu uygulama Mabed'e bağlı düşünül­düğü için, Hz. Peygam­ber zamanında tamamen ilgâ edilmiş durumdaydı. Bunu teyit eden bir bilgi, el-Bâcî (ö. 474/1081) tarafından *Muvatta*'nın akîka konusundaki hadîsleri şer­hinde ifade edilmektedir. el-Bâcî, Yahudilerin çocuklarını bir suya daldırdıkları­nı, bunu da akîka yerine saydıkları şeklinde bir bilgi nakleder.¹⁶⁰ Kaynağını tes­pit edemediğimiz bu bilgiden Yahudilerin akîkayı *mikvede* yıkanma şekline tah­vil ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak konuyla ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir.^(*)

Tanrı ile İsrailoğulları arasında önemli bir ahit kabul edildiği için Yahudiler­de sünnet çok önemli bir vacibe kabul edilmekte, çocuklar doğumlarının seki­zinci gününde muhakkak sünnet edilmektedir (*brit mila*).¹⁶¹ Ahmed b. Hanbel, erkek çocuğun sekiz günlükken sünnet edilip edilemeyeceği sorusuna, uygu­lamanın Yahudilere mahsus olduğunu belirterek sekizinci günde yapılması har­ram olmasa da sünnetin yedinci günde yapılmasının Hz. Peygamber'in uygula­masına daha uygun olacağını söylemiştir.¹⁶² Sünnet olmayı fitrat gereği sayan Hz. Peygamber,¹⁶³ torunu Hüseyin'i, doğumunun yedinci gününde sünnet ettir­mişti.¹⁶⁴

Günümüzde Rabbanî Yahudilerde isim, erkek çocuklara sünnet edildikten sonra, kız çocuklara ise ilk ayını tamamladıktan sonra konmaktadır. Tevrat'ta ise Hz. İbrahim'in, oğlu İshâk'a ismini sünnetten hemen önce koyduğu kayde­dilmiştir.¹⁶⁵ Medine Yahudilerinde bu âdetin nasıl olduğu konusunda kaynakla­ra bilgi yansımamıştır. Ancak Hz. Peygamber'in, sünnetteki muhalefetine ol­duğu gibi, çocukların yedinci günde isimlendirilmesini emretmesinden,¹⁶⁶ Me­dine Yahudilerinin erkek çocuklarını sünnetle beraber sekizinci günde isimlen­dirdiğini söylemek mümkündür. Bu yorum, Hz. İbrahim'in Tevrat'ta anlatılan uy­gulamasına da (Tekvin 21/3-4) uygun gözükmektedir.

Çocuklara isim tercihinde köken itibarıyla Yahudi olanların Yahudi, Yahudi­leşen Arapların ise Arap isimlerini tercih ettiğini söylemek mümkün müdür bi­lemiyoruz; ancak Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler çocuklarına isim olarak Arap isimleri yanında kendi din ve kültürlerine ait isimler de koymakta idi. İsim­lerden Rifâ'a, Kays, 'Amr, Ka'b (b. Eşref), Râfi' (b. Ebû Râfi'), Haccâc (b. 'Amr),

159 "...Kadının temiz sayılması için geçmesi gereken günler dolunca, yaklan takdime olarak bir ya­şında bir kuzu, suç takdimesi olarak bir güvercin ya da bir kumru getirip Toplanma Çadri'nin ka­pısında kâhine verecektir." Bkz. Levililer 12/6.

160 Bâcî, el-Müntekâ Şerhu Muvatta, Matbaatü's-Seâde 1913, III, 101.

(*) Aynı bilgi, çocukların bülüğa erdikten sonra (bar mitsva) yaptıkları mikveyi de çağrıştırır gibidir.

161 Bkz. Tekvin, 17/9-14; Bîrûnî, el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye [Chronologie Orientalischer Völker von Alberuni], nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1923, s. 284; Samuel b. Yahya el-Mağribî, İfhâmü'l-Yahûd, s. 87.

162 Ebû Ya'lâ, Tabakâtü'l-Hanâbile, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikkî, Beyrut [t.y.], II, 175.

163 Buhârî, Libâs 51, 62, 64; Müslim, Tahâret 49, 50; Ebû Dâvûd, Tereccül 16; Tirmizî, Edeb 14; Nesâî, Tahâret 8-10; İbn Mâce, Tahâret 8.

164 Bkz. Köksal, İslam Tarihi, XI, 162.

165 Tekvin 21/3-4.

166 Tirmizî, Edeb 63 (2832).

Kinâne (b. Rebî'),¹⁶⁷ Ğazzâl,¹⁶⁸ Şemmâs,¹⁶⁹ Zübeyr¹⁷⁰ ve Vehb¹⁷¹ gibi tipik Arap isimleri kaynaklarda zikri en çok geçen isimlerdir.

İbrânîce Benyamin'in Arapçası Bünyamin,¹⁷² Şalom'un Arapça karşılığı olan Selâm¹⁷³ ile İbrânîce veya Arapça Hay isminin tasğîr sigası Huyey¹⁷⁴ gibi isimler ise aynı kökene (Sami dil) ait olmaktan kaynaklanan bir müşterekliğe sahiptir.

Yahudi kültürüne ait isimlerden ise Âzer,¹⁷⁵ Abraham (أبراهيم/İbrahim değil), Yenhum (Nahum),¹⁷⁶ Finhas,¹⁷⁷ Yûşâ (Yeşu),¹⁷⁸ Yeşe'ya (İşaya/Ar. Eşya'),¹⁷⁹ Yahuda,¹⁸⁰ Samuel (Semav'el),¹⁸¹ et-Tâbü't (Rifâ'a b. Zeyd)¹⁸² gibi isimleri örnek vermek mümkündür. Hz. Peygamber'in eşi Reyhâne'nin babasının adı Şem'ün (Şim'on) idi.¹⁸³ Reyhâne'nin ise Yahudi iken isminin "Rubîha" (رُبَيْحَة) olduğu rivayet edilir ki,¹⁸⁴ bu isim kendisine Hz. İshâk'ın hanımı Rebeha'dan dolayı verilmiş olmalıdır.

Küçük yaşta ölen çocuklarını "siddîk" olarak isimlendiren Yahudiler,¹⁸⁵ Câhiliye döneminde ehl-i kitap bir kavim olmaları dolayısıyla çocuklarını eğitime konusunda Araplardan çok daha fazla gayretli idiler. Cahiliye döneminde Araplardan çocukları yaşamayanların "Eğer çocuğum yaşarsa onu Yahudi yapacağım", şeklinde adakta buldukları rivayet edilir. Hicretin ilk yıllarında Ensâr'ın çocuklarından bazıları hâlâ bunların yanında idi.¹⁸⁶ Medine Yahudileri çocuklarının Tevrat öğrenimine önem verir; onların Tevrat öğrenmesinin kendilerinin günahına kefâret olacağına inanırlardı.¹⁸⁷

Yahudi anlayışında Tevrat'ın ilköğretimi babanın bir vazifesi olarak kabul edilmektedir. Bu anlayışın Medine Yahudilerinde de olduğunu görüyoruz. Zübeyr b. Bâtâ, Tevrat'ı, Tevrat âlimi ve müstensihî (sofer) olan babasından öğ-

167 İbn Hişâm, I, 550.

168 Vâkıdî, II, 462.

169 Şemmâs b. Amr. Bkz. Mukâtil, I, 455. Yahudilerde sinagog kayımlarına "şamaş" adı verilmektedir. Bu kimse sinagogda görev yapan bir hizmetli mi idi bilemiyoruz.

170 Vâkıdî, II, 483, 497.

171 İbn Seyyidinnâs, I, 345.

172 Câhiliye döneminde Medîne'den Yemenli Tübbâ'a elçi olarak gönderilen Yahudi din adamı. Bkz. İbn İshâk, s. 29.

173 Belâzurî, Ensâb, I, 284; İbn Seyyidinnâs, I, 346.

174 Vâkıdî, II, 441; Belâzurî, Ensâb, I, 283.

175 İbn Kesîr, es-Sîre, II, 343.

176 Mukâtil, I, 135. Peygamberimizin eşi Safiye'nin dedelerinden birinin adı Nahum idi. Bkz. İbn Seyyidinnâs, II, 401; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe, VII, 169.

177 Mukâtil, I, 324; Belâzurî, Ensâb, I, 284; İbn Seyyidinnâs, I, 343.

178 Vâkıdî, II, 419; Belâzurî, Ensâb, I, 286; İbn Kesîr, es-Sîre, I, 294. Selmân el-Fârisî'yi satın alan Vâdi'l-Kurâlî Yahudinin adı Yûşâ' (Yeşu) idi. Bkz. Belâzurî, Ensâb, I, 486. Hz. Peygamber zamanında Fedek'in başkanlığını da yine Yûşâ' (b. Nun) isimli biri yapmakta idi. Bkz. Yakût, Mu'cem, IV, 239.

179 İbn Kesîr, es-Sîre, II, 343.

180 İbn Seyyidinnâs, I, 345.

181 Vâkıdî, II, 462; İbn Sa'd, I, 159.

182 Belâzurî, Ensâb, I, 285; İbn Seyyidinnâs, I, 338.

183 Belâzurî, Ensâb, I, 443, 453; İbn Seyyidinnâs, II, 400; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe, VII, 120.

184 Belâzurî, Ensâb, I, 453; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe, VII, 121.

185 Kurtubî, Tefsîr, XVII, 110.

186 Ebû Dâvûd, Cihâd 126; Taberî, Tefsîr, III, 14-16; Kurtubî, Tefsîr, III, 280.

187 Taberî, Tefsîr, V, 127.

rendiğini belirtir.¹⁸⁸ Benzer şekilde Abdullah b. Selâm da Tevrat'ı babasından öğrenmişti.¹⁸⁹ Okuma yazma bilmeyen aileler ise çocuklarını Tevrat merkezli öğretimin yapıldığı ilkokullara (*bet ha-sefer*) göndermiş olmalıdır.

Medine Yahudilerinin alıştırmak amacıyla sinagoglardaki ibadetlerde çocuklara çeşitli dualar okuttukları kaydedilmiştir.¹⁹⁰

5. CEMAAT İÇİ DİSİPLİN VE CEZALANDIRMA

Yahudiler sürgün yıllarında cemaati bir arada tutmak, cemaatin dinî ve ahlakî yapısını korumak için bir takım cezaî müeyyideler geliştirmişlerdi. Talmud'ta bu cezalardan detaylıca bahsedilir.

Kaynaklara Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin cezaî müeyyidelerinden sadece ikisi ile ilgili bilgi yansımıştır. Kırbaç ve *herem*.

a. *Kırbaçlama*: Yahudiler sürgünde oldukları için Tevrat'ta emredilen idam ve recm gibi bazı cezaları uygulayamamışlardı. Zira, Yahudi hukukuna göre bu cezaların tam yetkili yirmi üç yargıçtan oluşan ve düzenli olarak toplanan bir mahkeme tarafından verilmesi; ayrıca Mabed'in ayakta olması ve yetmiş bir kişiden müteşekkil Büyük Sanedrin'in de faal durumda bulunması gerekirdi.¹⁹¹ (Medine veya Hayber gibi) Filistin dışında bu cezaların verilebilmesi için ise cezaı verecek mahkeme üyelerinin Filistinli otoriteler tarafından tayin ve tensip edilme şartı vardı.¹⁹² Ancak Roma idaresinde Hadrian döneminden (135 yılı sonrası) itibaren Yahudilerin recm ve idam gibi cezaları vermeleri yasaklanmış, buna uymayanlar şiddetle cezalandırılmıştı.¹⁹³ O dönemden itibaren Yahudi mahkemeleri idam cezası verme yetkisine sahip olamamış; bunun yerine kırbaç cezası ikâme edilmişti.¹⁹⁴

Bu gerekçelerden ötürü Medine Yahudilerinin ceza sistemlerinde idam ve recm cezalarının olmadığı anlaşılmaktadır. Bu cezaları gerektirecek suçları işleyenlere ise kırbaç cezası verilmekte idi. Aslında Medine ve Hayber gibi, herhangi bir devletin idaresinde yaşamayan Yahudilerin bağımsız yargıya sahip olmalarına rağmen recm vb. cezaları uygulamamaları ilginçtir. Hz. Peygamber'in yargıç olarak müdahil olduğu recmlik bir vaka da Yahudiler, recm cezasını kaldırma sürecini anlatırken, başlangıçta bu cezaı sadece fakirler arasında uygula-

188 Bkz. İbn Sa'd, I, 159.

189 Belâzurî, Ensâb, I, 266.

190 Mücâhid, Tefsîr, nşr. Abdurrahman et-Tâhir Muhammed Süretî, Beyrut [t.y.], I, 161; Taberî, Tefsîr, V, 127; İbn Ebû Hâtim, III, 972.

191 Bilgi için bkz. Babil Talmudu, Sanedrin 2a, 32a, 52b, 87a.

192 Babil Talmudu, Berahot 58a; Makot 71a-b.

193 Babil Talmudu, Sanedrin 41a; Avoda Zara 8b; Şabat 15a. M. III. asırda Yahuda ha-Nasi gibi bazı otoriter liderlerin idam cezası verdikleri belirtilir. Bkz. Matthew B. Schwartz, "Appeals in the Jewish Courts of Palestine in the Third Century, C.E.", Hebrew Union College Annual 49 (1978), s. 193.

194 David Menahem Shohet, The Jewish Court in the Middle Ages, New York 1974, s. 135. Talmud'ta Rabbi Şila'nın (IV. asır) zina yapan birine kırbaç cezası verdiği belirtilir. Durum Sasânî idaresine intikal edince R. Şila, olayı soruşturan görevliye sürgünde bulunduğu için idam yerine bu cezanın uygulandığını belirtmişti. Bkz. Babil Talmudu, Berahot 58a.

dıklarını, zenginlere ise “tecbiye” olarak adlandırılan bir ceza verdiklerini söylemişlerdi. Bu uygulamaya göre zengin, yüzü siyaha boyanıp eşeğe ters bindiriliyor ve kendisine katrana bulanmış bir kırbaçla *celde* uygulanıyordu. Ancak cemaat arasında zenginlerin bu ayrıcalığına karşı çıkışların başlaması üzerine “tecbiye” herkese uygulanmaya başlamıştı.¹⁹⁵

Hz. Peygamber'e getirilen recmlik davada Yahudilerin bir değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir. İbn Hişâm'da geçen rivayette Yahudiler Hz. Peygamber'in *celde* hükmü vermesi durumunda “kral”, recm cezası vermesi halinde ise “peygamber” olduğunun anlaşılacağını belirttikleri kaydedilir.¹⁹⁶ Rivayetten Medine Yahudilerinin recm cezalarını sürgün dolayısıyla kırbaça tahvil ettikleri anlaşılmaktadır. Aynı rivayetin devamında Hz. Peygamber'in “*Ben Allah'ın sünnetlerinden birini ihya eden ilk kişi oluyorum*” şeklindeki ifadesinin ise,¹⁹⁷ hicretten sonra akdedilen *Vesika* gereği Yahudilerin Hz. Peygamber'i en üst hüküm mercî kabul ettiği ve kendi hukuklarını yeni yönetimle aslına uygun olarak yeniden icrâ etmeye başladıkları şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Yahudilerde kırbaç cezası, başta Sebt (*Şabat*: Cumartesi) yasaklarını ihlâl olmak üzere başka suçlar için de verilmektedir.¹⁹⁸ Ancak Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerle ilgili olarak kaynaklara zina dışında başka bir örnek yansımamıştır.

b. Herem: Hıristiyanlıktaki aforozu tekabül eden “*herem*”, “kurallara uymayan bir kimseyi toplumdan dışlamak” manasına gelmektedir. Köken itibarıyla Kitab-ı Mukaddes'e dayansa da¹⁹⁹ bir ceza biçimi olarak sürgün sonrası dönemde geliştirilmiş, Talmudik dönemde de şekillenip kurumlaşmıştır. Dışarıdan bakıldığında çok acımasız görünen bu cezanın, devleti olmayan bir toplumu bir arada tutma açısından oldukça etkili bir yöntem ve yönetim aracı olduğu kabul edilecektir.

Yahudilikte üç türlü *herem* vardır: “*Nezifa*” (נזיפה), “*Niduy*” (נידוי) veya “*Şam'ata*” (שמא'תא) ve bir de “*Ahramta*” (אחרמתא).

“*Nezifa*”, *herem*in en hafifi olup bir cemaat yöneticisine veya din adamına karşı yapılan saygısızlık durumlarında verilmekteydi.²⁰⁰ Cezalı kimse bu süre

¹⁹⁵ İbn Hişâm, I, 564; San'ânî, Tefsîr, I, 189; Ebü Dâvûd, Hudûd 27 (4446); İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XIII, 483; Asım Köksal, İslam Tarihi, X, 214-215.

¹⁹⁶ İbn Hişâm, I, 564.

¹⁹⁷ İbn Hişâm, I, 565; Mukâtil, I, 471.

¹⁹⁸ Tevrat'ta ayrıntılı şekilde bahsedilen ve her türlü cezaya suçu oranında verilen bir ceza olarak kabul edilen kırbaçın (Tesniye, 25/2-3) hangi suçlara verileceği konusu Talmud'ta detaylandırılmıştır: Sebt ve bayram günlerinin kutsiyetine aykırı davranışlar sergilemek; evli bir kadına zina iftirasında bulunmak; bir kimseyi veled-i zina (mamzer) diye çağırarak; cemaatten birini Yahudi olmayanlara jurnallemek; mahkemeye celp için gelen görevliye hakaret veya fiilî müdahalede bulunmak; din adamlarının emirlerine karşı gelmek; kayınvalidesiyle uygunsuz davranışlarda bulunmak; kaba-saba küstah hareketler sergilemek; damadın kayınpederinin evinde ikâmet etmesi; tarlaya tohumların karışık ekilmesi. Bkz. Babil Talmudu Kiduşin 12b, 28a-b, 39a; Mo'ed Katan 16a; Yevamot 52a. Ayrıca bkz. Shohet, s. 141, 193; Salo Wittmayer Baron, The Jewish Community, Philadelphia 1945, I, 168-169.

¹⁹⁹ Bkz. Levililer 27/28-29; Tesniye 7/26; Ezra 10/7-8.

²⁰⁰ Babil Talmudu, Mo'ed Katan 16a; Şabat 31a, 97a.

zarfında hakaret ve saygısızlık ettiği kimseyle karşılaşmamaya dikkat eder, çoğunlukla evinde oturur, az konuşur ve hüzünlü görünerek pişmanlığını göstermeye çalışırdı.²⁰¹

“*Niduy*” veya “*Şam’ata*” ise biraz daha ağırlaştırılmış *herem*di. Dinî ve sosyal kurallarının ihlâlinde verilen bu cezanın süresi ise otuz gündü. Mücrim bu süreçte pişmanlık duymazsa, süreye bir otuz gün daha ilave edilebilirdi.²⁰² Cezalı Yahudinin yıkanması, tırnaklarını kesmesi ve ayakkabı giymesi yasaktı. Ceza sırasında ölen biri için yas tutulmaz, defninden sonra mezarının başına bir taş konurdu ki, bu taş Tevrat’ta bahsi geçen taşlama (*recm*) cezasını sembolize ederdi.²⁰³

*Herem*in en ağırı ise “*ahramta*” adı verilen türü idi. Cezalı kimse cemaatten tamamen atılır, dinî ya da sosyal herhangi bir cemiyetten asla kabul görmezdi.²⁰⁴ Cezayı alan kimse aşağılanır, hakarete uğrar ve saçları da kesilirdi. *Bet din* gerekli görürse mallarını müsadere ederek cemaat malı (*hefker/הפקר*) olarak ilân edebilirdi.²⁰⁵ Cemaat üzerindeki manevî baskıyı artırmak için *herem*ler genelde sinagoglarda ya da mukaddes kabul edilen mekânlarda ilân edilirdi.²⁰⁶

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Medine Yahudilerinde de *herem* cezası mevcuttu. Medine’de Yahudilerin, Müslümanlığı tercih eden eski dindaşlarıyla her karşılaştıklarında onlara olmadık hakareti yaptıkları rivayet edilir.²⁰⁷ O güne kadar cemaatin önde gelen âlimlerden kabul edilen Abdullah b. Selâm^(*) ve arkadaşları Müslüman olduktan sonra, Yahudi kamuoyu birden aleyhlerine dönmüş ve “*Bunlar bizim en kötülerimiz; iyi olsalardı atalarının dinini terk etmezlerdi*”, şeklinde kötülenerek²⁰⁸ beyinsizlikle (*süfehâ*) suçlanmışlardı.²⁰⁹ Yahudi-

201 Shohet, s. 143.

202 Babil Talmudu, Mo’ed Katan 16a, 17a; Israel Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages, Philadelphia 1958, s. 52; Shohet, s. 144.

203 Babil Talmudu, Berahot 19a; Babil Talmudu, Mo’ed Katan 14a-b, 15a-b; Shohet, s. 145.

204 “...lo le-havero mitsva ve lo le-havero reşut...” Bkz. Babil Talmudu, Mo’ed Katan 17a; Baron, The Jewish Community, I, 169; Shohet, s. 146.

205 Bu hükmün Talmud’taki yeri için bkz. Babil Talmudu, Mo’ed Katan 16a; Shohet, s. 145.

206 Baron, The Jewish Community, I, 172-173.

207 Mukâtil, I, 290; İbn Ebû Hâtim, IX, 2992.

(*) Abdullah b. Selâm Kaynukaoğulları kabilesine mensuptu (İbn Sa’d, II, 48). Hz. Peygamber Medine’ye adımını attığı ilk saatlerde tarlasındaki işini bırakıp heyecanla O’nu görmeye gelen ilk kimselerdendi (İbn Sa’d, I, 236; İbn Kesir, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm, Beyrut 1991, I, 139). Hz. Peygamber’e, sadece vahyin verildiği kimselerin bilebileceği sorular sorulduktan sonra O’nun hakikaten insanlık için gönderilmiş bir peygamber olduğunu anlamış ve Müslümanlığı seçmişti. Müslüman olmasından sonra Hz. Peygamber’den henüz Müslüman olduğunu bilmeyen Yahudilere kendisi hakkında sormalarını rica etmişti. Hz. Peygamber’in bu mealdeki sorusuna Yahudiler Abdullah b. Selâm’ın iyi bir insan ve iyi bir din adamı olduğunu söylediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber onun Müslüman olduğunu söyleyerek onların da Abdullah gibi hidayete erebileceklerini belirtmesi üzerine hepsi birden onun kötü bir insan olduğunu söyleyivermişlerdi (İbn Kesir, Tefsîr, I, 139). Kur’ân’da da belirtildiği üzere, Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarının Müslüman olmasındaki yegane tesir, kendi kitaplarında âhir zamanda çıkacağı belirtilen şahsiyetle, Hz. Peygamber’in şahsiyetinin aynı olmasıdır. Okuduklarını ön yargısız ve tarafsız bir ilim adamı gözüyle değerlendiren Abdullah b. Selâm Müslüman olmuştur (İbn Sa’d, II, 353; Kurtubî, Tefsîr, V, 245. Abdullah b. Selâm’ın Hz. Peygamber’in Tevrat’taki sıfatlarını anlattığı rivayet için bkz. İbn Sa’d, I, 360). Abdullah b. Selâm Müslümanlığından önce de çok dürüst ve olgun bir insandı (Kurtubî, Tefsîr, IV, 115). Müslüman olmadan önceki adı Husayn olan İbn Selâm’ın adı, Müslüman olmasından sonra Hz. Peygamber tarafından “Abdullah” olarak değiştirilmiştir (Kurtubî, Tefsîr, IX, 336).

208 Kurtubî, Tefsîr, IV, 175.

liği bırakan bu kimseler şüphesiz cemaatten de atılmışlardı. Bu kimselere eski dindaşları tarafından verilen ceza da *heremin* en katı türü olan "ahramta" olmalıdır. Müslümanlığı tercihlerinden sonra Hz. Peygamber'e gelen Abdullah b. Selâm ve arkadaşları eski dindaşlarının kendilerine karşı tavırlarını şöyle açıklamışlardır:

"...Ey Allah'ın Resûlü! Evlerimiz Medine'ye uzak. Bizimle ne oturan var ne de konuşan. Kavmimiz Kureyza ve Nadîroğulları iman ettiğimizi öğrenince bizi dışladılar. Bizimle birlikte oturmamaya, bizden kız alıp vermeye ve bizimle konuşmamaya karar verdiler. Çevremizde oturup konuşabileceğimiz ve ilişki kurabileceğimiz kimsenin olmaması bize çok zor ve ağır geliyor."²¹⁰

Diğer taraftan bu bilgi, Mekke döneminde, yeni Müslümanlara uygulanan sosyal boykot fikrinin müşriklerin aklına, Yahudiler tarafından düşürüldüğünü akla getirmektedir. Hz. Peygamber'in tebliğe başlamasından sonra ehli-i kitap olmaları dolayısıyla Yesrib'e gelip kendilerinden fikir alan müşriklere Yahudiler, cemaati parçalamaya yönelik bu tür durumlarda kendi uygulamaları hakkında (*herem*/sosyal boykot) da fikir vermiş olmalıdırlar.

6. MÜSLÜMANLARLA İLİŞKİLER

Kaynaklarda daha Hz. Peygamber'e nübüvvet verilmeden önce, Yahudilerin kendilerinden çıkmayacak bir peygambere tahammülsüzlükleri ya da Kur'ân'da da belirtildiği üzere, nefislerine hoş gelmeyecek şeylere çağırın peygamberlere karşı tavırları ile ilgili psikolojilerini ortaya koyan ilginç bazı örnekler vardır. Bu örneklerden en dikkat çeken, şehri ziyareti sırasında Hz. Peygamber'in istikbalde peygamberlikle görevlendirileceğini tahmin eden Rahip Bahîrâ'nın Ebû Tâlib'e söylediği şu sözdür: "...O'nu (Hz. Muhammed) hemen memleketine götür! Eğer Yahudiler O'nu görür ve benim fark ettiklerimi onlar da fark ederse, muhakkak ki ona kötülük edeceklerdir."²¹¹ Hatta kaynaklarda Hz. Peygamber, sütannesinin yanında iken, bazı Yahudilerin beklenen kimsenin özelliklerini taşıdığını fark etmeleri üzerine O'nu öldürme teşebbüslerinden bahsedilmektedir.²¹²

Peygamberliğinden önceki döneme ait bu rivayetler bir kenara bırakılırsa, Hz. Peygamber'in Yahudilerle ilişkisi Medine'ye hicretten sonra başlamıştır. Hicretin ilk yıllarında Yahudiler Medine'de oldukça güçlü idiler. Ehli-i Kitap olmaları dolayısıyla da Araplar üzerinde önemli bir etkileri vardı.²¹³ Temizlik,²¹⁴ görüş-

→ →

209 Kurtubî, Tefsîr, I, 205.

210 Mukâtil, I, 483; Vâhidî, el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, nşr. Safvan Adnan Davudî, Dimâşk 1995/1415, I, 325. Hz. Peygamber Mâide sûresinin "Sizin dostunuz yalnız ve yalnız Allah ve O'na iman etmiş müminlerdir" (5/55) ayetini okuyarak bu yeni Müslümanları teselli etmiştir.

211 Bkz. İbn İshâk, s. 55; İbn Sa'd, I, 120, 153.

212 İbn Sa'd, I, 113.

213 İbn Hişâm, I, 211.

214 Meselâ Kubâ'daki insanlar suyla tahareti Yahudilerden öğrenmişti. Bkz. İbn Kesîr, es-Sîre, II, 293.

lerine müracaat,²¹⁵ kendilerinden bilgi ve görgü öğrenmek²¹⁶ veya uzun ömürlü olması için çocukların yanlarına bırakılması,²¹⁷ sulama için kuyu ve kanalların açılması, savunma amaçlı kalelerin yapılması,²¹⁸ Yahudilerin Araplar üzerindeki sosyo-kültürel etkilerinden bazılarıdır.

Hicretten sonra Hz. Peygamber takip ettiği bilinçli siyasetle Yahudilerin Medine'deki siyasî, ekonomik ve kültürel hakimiyetlerini kırmak için bir dizi tedbir almıştı. Medine'de Yahudi pazarına alternatif bir pazar kurmuş, Yahudileri *el-Vesîka* adı verilen bir belge ile kayıt altına alarak hareket kabiliyetini sınırlamış, yeri geldikçe de emir ve tavsiyeleriyle sahabeyi yönlendirerek Yahudilerin süregelen sosyo-kültürel etkilerini silmeye çalışmıştır.

Buna karşılık Yahudiler önce halkı şüpheye düşürerek kararsızları etkilemeye, daha sonra toplumu kin ve düşmanlıkla doldurmaya ve nihayet Müslümanlara dil uzatarak hile ve tuzaklar kurmak suretiyle ortadan kaldırma şeklinde bir strateji takip etmişlerdi.²¹⁹

Yahudilerin Hz. Peygamber ve Müslümanlara cephe almalarının sebeplerinden özellikle üçü çok önemlidir:

1. O dönemde din adamlarının Yahudi cemaatler üzerinde tartışmasız otoriteleri vardı. Hz. Peygamber kendisine on din adamının inanması durumunda bütün cemaatin onlara uyarak Müslüman olacağını, ancak din adamlarının böyle bir tutum içerisinde olmadığını ifade etmiştir.²²⁰ Kur'ân'da bir kısım Yahudi din adamının dünyevî menfaat uğruna gerçeği söylemeyerek halkı saptırdığı ifade edilir.²²¹

2. Din adamlarının otoritesi yanında güçlü dinî ve kültürel gelenek de Yahudilerin İslâm'a karşı olan direncini beslemiştir. Hz. Peygamber'in İslâm'a davet çağrısına onlar "*atalarının yollarından ayrılmayacakları*"²²² şeklinde cevap

215 Yemenli Tübbâ'nın veya ondan sonra Yemen'de idarecilik yapan bazı kralların dönem dönem Yahudi din adamlarını çağırıp çeşitli konularda bilgi aldıkları rivayet edilir. Bkz. İbn İshâk, s. 32, 35.

216 Bazen Yahudiler bunu istismar bile edebiliyorlardı. Hayber Yahudileri Araplarla eğlenmek için onlara da kendileri gibi sağlıklı olmanın tek yolunun Hayber'e girmeden önce on kere eşek gibi anırmak olduğunu söyler, buna inanan saf bedevilerin düştüğü o komik halleriyle de alay ederlerdi. Bkz. Hamidullah, İslâm Peygamberi, I, 591.

217 Cahiliye döneminde çocukları yaşamayan Araplar "Çocuğum yaşarsa onu Yahudi yapacağım" şeklinde adakta bulunur; çocuklarının Yahudi olması durumunda uzun ömürlü olacağına inanırlardı. Bkz. Ebû Dâvûd, Cihâd 126; Taberî, Tefsîr, III, 14-16; Kurtubî, Tefsîr, III, 280.

218 Yahudilerin Araplardan farklı olarak Medine ve Hayber gibi şehirlerde "âtâm" adı verilen "kale" veya "sur"larda yaşamaları, ana yurtlarından (Filistin) getirdikleri bir yenilik olarak kabul edilmektedir. Bkz. Velfenson, s. 16.

219 Câhiz, er-Reddû ale'n-Nasârâ, s. 58. Câhiz bunu psikolojik bir sebeple temellendirmeye çalışır: "Yahudiler Medine'de Müslümanlarla komşu idiler; komşuların düşmanlığı akrabaların düşmanlığına benzer. İnsan ancak tanıdığına düşmanlık eder; yakın ilişkide bulunulan kimselerin ayıpları daha fazla göze bakar. Yakınlık ve sevgi derecesine göre de düşmanlık artar." Bkz. a.g.e., s. 59.

220 Taberî, Tefsîr, XVI, 11. Bir keresinde Ka'b b. Esed, Abdullah b. Sûriyâ, Şâs b. Kays ve İbn Salûbâ'nın da bulunduğu bir grup gelerek Hz. Peygamber'i fitneye düşürmek için haklı ya da haksızlıklarına bakmaksızın her konuda kendi lehlerine hüküm vermesini talep etmiş; kendilerinin kabul etmesi durumunda cemaatlerinin de Peygamberimize uyacaklarını söylemişlerdi. Bkz. Kurtubî, Tefsîr, VI, 213.

221 Bakara 2/79. Ayetin yorumu için bkz. Mukâtil, I, 96.

222 Bkz. Bakara 2/170; Mâide 5/104.

vermişlerdi.²²³ Benî Kureyza seferinde esir düşen Reyhâne'nin İslâm'a girmede bir müddet direnç göstermesinde;²²⁴ Hz. Safiye'nin Müslüman olmasından sonra Yahudi akrabalarına yardım etmeye devam etmesi, hatta vefâtında (52/672) mirasının üçte birlik kısmını^(*) vasiyet etmesinde²²⁵ bu kültürel arka planın etkisi olmalıdır. Dinî ve kültürel geleneğin gücünü gösteren bir başka örnek de Kureyzaoğulları seferinde esir alınan iki kadının dindaşları Ebû's-Şahm tarafından satın alındıklarında Yahudiliği terk edip etmedikleri şeklindeki soruya verdikleri şu cevapta yatmaktadır: "Ölünceye kadar kavmimizin dininden asla dönmeyeceğiz."²²⁶ Hz. Peygamber'in "hilim" sıfatını kitaplarında okuyup kendisi ve bütün ailesi Müslüman olan bir Yahudinin evinde, yüz yaşını geçmiş bir ihtiyarın Müslümanlığı kabul etmeyerek Yahudi olarak ölmesi de,²²⁷ Yahudilerin atalar mirasına sahip çıkmadaki hassasiyetini göstermektedir.

3. Yahudilerin Hz. Peygamber'e karşı çıkmasının bir sebebi de haset ve kıskançlıkları idi. Son peygamberin Yahudilerden değil de Araplardan çıkması, onların Hz. Peygamber'i kabul etmelerine engel olmuştur.²²⁸ Hatta bu haset, onları Mekkeli müşriklerin şirkinin, öncüsü olmakla övündükleri ve tarih boyunca uğruna pek çok zulüm ve işkenceye katlandıkları tevhit inancından üstün olduğunu söyleyebilecek bir sapkınlığa kadar götürmüştür.²²⁹ Bu hasetin etkisiyle Ka'b b. Eşref ve Ebû Âfek gibi, şirkin Bedir'de öldürülen ideologlarına merisiye düzen Yahudiler bile vardı.²³⁰ Haset ve düşmanlık onları öyle bir noktaya getirmişti ki, Müslümanlarla mücadelelerindeki nihaî hedefi, onların "kökünü kazımak" şeklinde koymuşlardı.²³¹

Yahudilerdeki seçilmişlik anlayışı ve asırların getirdiği dışlanmışlık, kendilerini diğer milletlerden üstün görmeye sevk etmiş, bu anlayış dinî literatürlerine de yansımıştır. Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin "diğeri"ne bakışını bu kabulün üzerine bina ettikleri anlaşılmaktadır. Kur'ân'da Medine Yahudilerinin "Ümmîlere karşı bir sorumluluğunun olmadığı" şeklinde bir inanca sahip olduk-

223 İbn Hişâm, I, 552; İbn Seyyidinnâs, I, 341.

224 Reyhâne başlangıçta atalarının dininde kalma isteğini Hz. Peygamber'e açıkça ifade etmişti. Bkz. İbn Sa'd, VIII, 131.

(*) Otuz üç bin dirhem gibi yüklü miktarda bir para.

225 Bkz. İbn Sa'd, VIII, 128; İbn Seyyidinnâs, II, 402; İbn Hacer, el-İsâbe, VII, 731; ez-Zebîdî, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, trc. Ahmed Naim- Kâmil Miras, Ankara 1987, II, 306-307.

226 Vâkıdî, I, 522-523.

227 İbn Sa'd, I, 361. Bu, bugün dahi böyledir. İsrail'de bulunduğumuz sırada kendisini lâik olarak tanımlayan pek çok kimsenin, gündelik hayatında dinî uygulamalara yer vermese de kültürel miras olarak kabul ettiği dinini öğrenmekten geri durmadığını gözlemlemiştik.

228 Vâkıdî, II, 677; İbn Hişâm, I, 565.

229 İbn Hişâm, II, 215; İbn Seyyidinnâs, I, 348; İbn Kesîr, es-Sîre, III, 182. Yahudilerin şirki üstün tutarak tevhit ehlini bırakıp müşrik bir toplulukla ittifak kurması, Kur'ân tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Detaylar için bkz. Mukâtil, I, 496

230 Bkz. İbn Sa'd, II, 28. Ka'b, Bedir'de müşriklerin hezimete uğramasından sonra yerin altının üstünden hayırlı olduğunu söylemişti. Bkz. Belâzurî, Ensâb, I, 284.

231 "تَحْنُ مَعَكُمْ حَتَّى نَسْتَأْذِنَ" Bu ifade Yahudiler tarafından değişik vesilelerle hep dile getirilmiştir. Meselâ bkz. Vâkıdî, II, 441; İbn Hişâm, II, 215; İbn Kesîr, es-Sîre, III, 182. Bu durum aslında tarihte yaşadıkları katliamların şuur altlarında ne kadar yer ettiğini de göstermektedir.

ları ifade edilir.²³² Kanaatimizce ayetteki “*ümmî*” terimi ile Yahudilerin “cahil halk/bedevî”ler için kullandığı “*am ha-arets*” kast edilmektedir. Yahudi literatüründe dinî endişeleri olmayan, dinî emirlere aldırmayan ve hayatını dine göre tanzim etmeyen kimseler için “*ümmî*” manasındaki “*am ha-arets*” tabiri kullanılmaktadır.²³³ Ancak terim bu anlamı, Mabed’in yıkılmasından sonra kazanmıştır. Kur’ân’da, Ahd-i Atîk’teki, bir diğer deyişle Kitab-ı Mukaddes döneminde ifade ettiği anlamda kullanılmaktadır. Ahd-i Atîk’taki “*am ha-arets*” terimi, “Yahudi olmayanlar”²³⁴ ve “Yahudiler dışındaki halklar”²³⁵ için kullanılmıştır. Yahudiler, “Yahudi olmayan”lar için “*goy*” terimini de kullanmaktadır. Yahudilikte “*goy*”a, yani “*diğeri*”ne bakış daha çok Talmud’ta şekillenmiştir. Kaynaklarda Hz. Peygamber’in çağdaşı Yahudilerin, Arapların mallarını haksız yeme konusunda herhangi bir endişe taşımadıkları, hatta buna dinen cevaz verildiği görüşünde oldukları rivayet edilir.²³⁶ Yahudilerdeki bu tutum, Talmud kaynaklı olup “*diğeri*”ne bakış, Yahudilerin tarihî süreçte geçirdiği tecrübeyle şekillenmiş ve Talmud’ta da ifadesini bulmuştur. Ancak Yahudilerde diğerine bakış zaman, zemin, din adamından din adamına ve olaydan olaya farklılık göstermektedir. Bu sebeple Talmud’ta Yahudi olmayan (goy) “*Yahudi olmayanların en iyisinin dahi öldürülmesinden*”, “*Yargı gününde Yahudi ile Yahudi olmayan arasında bir farkın olmayacağı*”na kadar geniş bir perspektifle bakılmıştır.²³⁷ Kur’ân’ın Medine Yahudilerinde var olduğunu belirttiği bu tutum, daha çok Talmud’un “*diğeri*”ne acımasız bakışını yansıtmaktadır. Bu bakışa göre bir Yahudinin Yahudi olmayanlara karşı herhangi bir yükümlülüğü yoktur. Dolayısıyla Yahudi olmayan birinin zayıf malını tazmin etmek gerekmediği gibi,²³⁸ bağından koparılan salkımı almanın da herhangi bir mahzuru yoktur.²³⁹ Goylar ahlâken düşük, sahtekâr ve güvenilmez insanlardır.²⁴⁰ Kur’ân’da Yahudilerin Talmud kaynaklı bu tutumları şiddetle reddedilmiş; bu anlayışları “Allah’a yalan isnat etmek” olarak nitelenmiş²⁴¹ ve Tevrat’ta da hak ile olmadıkça insanların kan ve mallarının haram olduğunun tasrih edildiği belirtilmiştir.²⁴²

Günümüzdeki millî kimliğin tersine, başta Kur’ân olmak üzere, ilk dönem İslâmî literatürde Yahudiler daha çok dinî kimlikleri ile ön plana çıkmaktadır. Söz konusu literatürde Yahudiler genelde din konusundaki tutumları nedeniyle

232 Âl-i İmrân 3/75. İbn Abbâs, gayr-ı müslim tebaanın mallarının rızaları dışında alınmasını Yahudilerin bu düşüncesine benzetir. Bkz. İbn Kesîr, Tefsîr, I, 402.

233 Konuyla ilgili (‘Am ha-arets) daha fazla bilgi için bkz. A’hron Oppenheimer, “Am ha-Arez”, EJD, II, 152.

234 Bkz. Tekvin 42/6; Sayılar 14/9; Ezra 4/4.

235 Bkz. Tesniye 28/10; I. Krallar 8/43.

236 Meselâ bkz. İbn Ebû Hâtim, II, 684; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 402.

237 Babil Talmudu, Baba Kama 117a; Avoda Zara 25b.

238 Babil Talmudu, Baba Kama 113b.

239 Babil Talmudu, Baba Batra 54b.

240 Babil Talmudu, Baba Kama 15a; Bikurim 13b.

241 Âl-i İmrân 3/75. Ayette Kur’ân, buluntu eşyanın sahibine iâdesini emreden Tevrat pasajını (Tesniye 22/1-3) hatırlatır gibidir. Buradaki asil tenkit, buluntu eşyanın Yahudi olmayan birine ait olması durumunda iadesi gerekmediğini ifade eden Talmud’a (Baba Kama 113b) yönelik durmaktadır.

242 Bkz. Mukâtil, I, 277.

eleştirilmiştir. Dini bir kenara attıkları ya da dine karşı lakayt tavırları dolayısıyla eleştirilen Yahudiler, dini tahrif etmeleri, Tanrı'yı, dini ve seçkinliği tekellerine almaları, Allah'a verdikleri sözden dönmeleri, cennet ve ahiret yurdunun sadece kendilerine ait olduğunu iddia etmeleri sebebiyle tenkit edilmiş; daha önce helâl ya da haram kılınan bazı hususlardaki keyfî tutumları nedeniyle de kınanmışlardır.²⁴³

Aynı literatürde ortaya çıkan bir başka karakterleri de dünya ve dünya malına olan düşkünlükleridir. Bu ahlakî tutum onları Allah'ı cimri, kulların teberrusuna muhtaç bir fakir demeye kadar götürmüştür.²⁴⁴ Hatta bu yapının onları dinî meselelerde dahi maddî menfaat uğruna gerçeği anlatmamaya, faiz vb. yollarla insanlardan haksız kazanç elde etmeye sevk ettiği belirtilir.²⁴⁵ Literatüre Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerin ahlakî durumları ile ilgili örnekler de yansımıştır. İslâmiyet'ten önce Yesrib'te Fayton isimli Yahudi cemaat liderinin evlenen kızların ilk gecelerini kendisiyle geçirmeyi isteyecek kadar ileri gittiği rivayet edilir.²⁴⁶ Hicretten itibaren Müslümanlara muhalefetiyle bilinen Ka'b b. Eşref'in ahlâksız biri olduğu belirtilir. Ka'b, Bedir hezimetinden sonra müşrikleri hem teselli hem de Müslümanlar aleyhine bir ittifak kurmak üzere Mekke'ye gittiğinde evinde kaldığı Muttalib b. Ebû Vedâ'a'nın karısı Âtike'nin güzelliğini diline dolamış; Medine'ye gelince de Hz. Abbas'ın hanımı Ümmü Fadl olmak üzere Müslüman hanımları şiiirleri ile taciz etmişti.²⁴⁷ Ka'b'ın ahlâk zafiyetini gösteren bir başka örnek de, Ka'b'ı öldürmeye giden ancak şüphelenmemesi için kendilerini yiyecek almak üzere gelen kimseler olarak tanıtan sahabilere yiyecek verme karşılığında rehin olarak kadın istemesidir.²⁴⁸ Kadına düşkün olduğu anlaşılan Ka'b'ın öldürüldüğü gün daha yeni bir evlilik yaptığı rivayet edilir.²⁴⁹

Rivayetlere göre Yahudiler, Hz. Peygamber'e "Muhammed" ya da "Nebi" ve "Resül" gibi peygamberliğini ifade edecek veya çağrıştıracak şekilde hitap etmiyorlardı. Tarayabildiğimiz rivayetlerde Yahudilerin Hz. Peygamber'e genelde "Ebû Kâsım" şeklinde hitap etmeleri dikkat çekicidir.²⁵⁰ Böyle bir hitabın gelişt-

243 Bkz. Cuma 62/5; Nisâ 4/46, 160; Âl-i İmrân 3/73; Mâide 5/18; Bakara 2/11, 109; Nahl 16/118; En'âm 6/146.

244 Bkz. Âl-i İmrân 3/181; Mâide 5/64.

245 Mâide 5/44; Nisâ 4/161; A'râf 7/164. Cimrilikleri ile ilgili siyer kaynaklarına da bazı bilgiler yansımıştır. Hicretin ilk yıllarında yaşanan zor dönemlerde Hz. Ali, Medine Yahudilerinden birinin bahçesini hurma karşılığında kuyudan çektiği su ile sulamıştı. İbn İshâk'ta geçen rivayette Yahudinin Hz. Ali'ye her kova için bir tane hurma verdiği, Hz. Ali'nin de avucu doluncaya kadar kuyudan su çektiği belirtilir. Bkz. İbn İshâk, s. 174-175.

246 Neşet Çağatay, İslam Dönemine dek Arap Tarihi, Ankara 1989, s. 95.

247 Vâkıdî, I, 184 vd; Köksal, İslam Tarihi, X, 10.

248 Ka'b'ı öldürmek için plan yapan müfrezenin içinde yer alan Ebû Nâile, Ka'b'ın kadına karşı bu zafiyetini bildiği için onun bu isteğini "Sana kadınlarımızı nasıl rehin verebiliriz? Sen Yesriblilerin en yakışıklısıdır. Kadınların seni görür görmez sana gönlünü kaptracaklarından endişe ediyoruz", şeklinde geçiştirip silahlarını rehin vermeyi teklif etmişti. Bkz. İbn Sa'd, II, 34.

249 Bkz. İbn Sa'd, II, 32. Ka'b'a seslenen Müslümanları duyan çiçeği burnunda gelin ona kaleden aşağıya inmemesini, kendisinin belâlı biri olduğunu üstelik de yeni evlendiklerini söyleyerek vazgeçirmeye çalışmıştı.

250 Örnekler için bkz. Vâkıdî, I, 364; a.g.e., II, 516 (Kureyza esirlerinden Ka'b b. Esed'in Hz. Peygamber'e hitabı); Vâkıdî, II, 646, 647; İbn Sa'd, II, 116; İbn Kesir, es-Sîre, III, 375 (Hayberli Yahudilerin Hz. Peygamber'e hitabı); İbn Sa'd, I, 174 (Bir grup Yahudinin çeşitli konuları sormak üzere geldik-

rilmesini Hz. Peygamber'in Tevratlarında bahsi geçen "Muhammed" ismini ya da sıfatını unutturma veya gölgede bırakma gayreti olarak değerlendirmek mümkündür. Yahudilerin bu tutumu, Kur'an'daki bir ayete binaen "cimrilik" olarak nitelendirilmiştir.²⁵¹

Yahudilerin Hz. Peygamber ve Müslümanlara tutumu bununla sınırlı değildi. Bir başka sıkıntı da Yahudilerin konuşurken ağızlarını eğip bükerek konuşmaları, bu arada küçük telaffuz oyunlarına başvurmaları idi. Arapça ile İbrânîcenin aynı kökene sahip olmasından kaynaklanan, bir kelimenin iki dilde farklı anlama gelmesinin avantajını da kullanan Yahudiler bu şekilde Hz. Peygamber ve Müslümanları aşağılamaya çalışıyorlardı. Konuyla ilgili bazı örnekler vermek yerinde olacaktır:

Hz. Peygamber'in Medine Yahudileriyle selâmlaştığı bilinmektedir. Ancak O'nun iyi niyetli bu irtibat çabasına karşılık bazı Yahudiler, yaptıkları bir kelime oyunu ile "selâm"ı "lânet"e çevirmek istemişlerdi.²⁵² Konuyla ilgili Kur'an'a da bazı örnekler yansımıştır. Kur'an'da müminlere Hz. Peygamber'e hitap ederken "Râi'nâ" değil de "Unzurnâ" şeklinde hitap etmeleri emredilmiştir.²⁵³ Aslında "Râi'nâ" Arap toplumunda yaygın olarak kullanılan bir hitap olup "*Bizi dinle, bize kulak ver!*" manasında idi.²⁵⁴ Yahudilerin bir kelime oyununa binâen nâzil olduğu belirtilen ayette, Hz. Peygamber'e hitapta belli bir kalıbın emredilmesi, hitabı Arapça anlamıyla kullanmayan Yahudilerin bir kelime oyunu yaptıklarını göstermektedir. Yahudiler muhtemelen İbrânîce "kötü", "habis", "hayırsız" manasına gelen "ra" (ר) kelimesini Arapçadaki "biz" zamirine izafe edip biraz da ayetteki ifadeye benzeterek "ra'nâ" şeklinde telaffuz ediyor, "şu bizim kötü"(!), "şu bizim hayırsız"(!) manasına gelecek şekilde kullanıyorlardı. Bazı yorumlarda detaya girilmeksizin "râi'nâ" ifadesinin Yahudi dilinde (İbrânîcede) sövme amaçlı kullanıldığı bilgisi de²⁵⁵ bu kanaati teyit etmektedir. Kur'an, Müslümanları teselli sadedinde İsrailoğulları tarihine bazı göndermeler yaparak bunun yeni bir şey olmadığını, atalarının da benzer davranışlar sergilediklerini haber vermiştir.²⁵⁶

→ →
lerindeki hitabı); Mukâtil, I, 50 (Bakara sûresinin ilk ayetleri ile ilgili olarak Hz. Peygamber'e soran Yahudilerin hitabı); İbn Seyyidinnâs, I, 345; İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 133 (Abdullah b. Süriyâ'nın Hz. Peygamber'e hitabı); İbn Seyyidinnâs, II, 73 (Nadîroğullarının diyet istemek üzere kendilerine gelen Hz. Peygamber'e hitapları); İbn Seyyidinnâs, II, 104 (Kureyzoğullarının hitabı); Buhârî, Cenâiz 80, Merdâ 11; Ebû Dâvûd, Cenâiz 2; İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 379 (Hz. Peygamber'e hizmet eden Abdülkuddûs isimli Yahudi bir çocuğun babasının hitabı). Ancak ilginçtir, Hayber'in fethinden sonra Peygamberimiz'den işletmeleri şartıyla yerlerinde kalma teklifinde bulunurken ismiyle "Ya Muhammed" şeklinde hitap etmişlerdi. Bkz. Vâkıdî, II, 690.

251 Nisâ 4/37. Ayetin yorumu için bkz. İbn Ebû Hâtim, III, 952.

252 Hz. Âişe'nin rivayetine göre Yahudiler Hz. Peygamber'i gördüklerinde "es-Selâmü aleyke" (Esenlikte ol) yerine "es-Sâmü aleyke" (Ölesice) şeklinde selâm verirlerdi. Buna rağmen Hz. Peygamber bu tür kimselerle ilişkilerini kesmemiş, bu tür selâmlamalara(!) "Senin üzerine" manasına gelen "ve aleyke/aleyküm" şeklinde mukabelede bulunmuştur. Bkz. Taberî, Tefsîr, XVIII, 14-15; Kurtubî, Tefsîr, XVII, 292; İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-Mesîr, VIII, 189; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 158-159. İbn Kayyım, gayrı müslimlerle selâmlaşma konusunu uzun uzun anlatır. Bkz. Ahkâmü Ehli'z-Zimme, I, 192 vd.

253 Bakara 2/104: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا..."

254 Mukâtil, I, 110.

255 Mukâtil, I, 110; San'ânî, Tefsîr, I, 163; Taberî, Tefsîr, I, 472; İbnü'l-Hâim, et-Tibyân, s. 102; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XIII, 182.

256 Meselâ Kur'an'da Musa peygamberin Yahudilere bir kasabaya (Kudûs veya Eriha) girerken "Ha-

Bu noktada, zaman zaman Mekke müşriklerinin akıl hocalığını yapan Yahudilerin, onların öğrenciliğine soyundukları bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Hz. Peygamber'e düşmanlıklarından dolayı toplum nazarında küçük düşürmek amacıyla müşriklerin kullandığı bir yafta olan "Mecnun" ifadesi,²⁵⁷ sonraki dönemlerde Yahudilerin Hz. Peygamber için kullandıkları özel bir isim haline gelmiştir. Samuel b. Yahya el-Mağribî'den öğrendiğimize göre İslâm dünyasında Yahudiler kitaplarında Hz. Peygamber'den, Muhammed ya da peygamberliğini çağrıştıracak bir isimle kesinlikle bahsetmiyorlardı. el-Mağribî, Yahudilerin yazdıkları kitaplarda Hz. Peygamber için iki sıfatı kullandıklarını belirtir: "ha-Pasul" (הַפְּסוּל) ve "Meşoga" (מֵשׁוּגָה).²⁵⁸ "ha-Pasul", "değersiz", "muzır", "gayr-ı meşru" ve "özürlü";²⁵⁹ "Meşoga" ise "mecnun", "meczub", "deli", "aklı başında olmayan" ve "çıldırılmış" gibi manalara gelmektedir.²⁶⁰ Abbâsî dönemi Yahudi tarihçilerinden Natan ha-Bavlî *Kronik*'inde Hz. Peygamber'den bahsederken "ha-pasul"(!) ifadesini kullanır.²⁶¹ Maimonides de Yemen'e yazdığı meşhur mektubunda (*İgeret Teyman*) Hz. Muhammed'in geleceğinin Tevrat'ta müjdelendiğini tespit etmenin beyhude bir uğraş olduğunu belirtirken Hz. Peygamber hakkında "Meşoga"(!) ifadesini kullanmıştır.²⁶²

Ancak belirtilmelidir ki, bütün bunlar literatüre Yahudilerin kitap ehli ve vahye muhatap olmaları, bir yönüyle de Müslümanların dikkatini çekerek ibret almalarına yönelik yansıyan bilgilerdir. İslâm kaynaklarında Yahudilerin sadece bu türden olumsuz yönleri anlatılmamıştır. Bu karakterlere uymayan yönlerine de işaret edilmiştir. Onlardan samimi manada inanan, geceleri Allah'a ibadet edip halkı iyiliğe ve doğruya çağırın, hayır işlerine koşan ve vahye sınıksız sarılan kimselerin olduğu da ifade edilmiştir.²⁶³

→ →

talarımızı affet" (חַטָּא/חַטָּא) demelerini emrettiği; ancak onların bunun yerine başka bir ifadeyi kullandıkları belirtilir (Bakara 2/58-59). Tefsirlerde Yahudilerin kullandığı ifadenin "buğday" anlamına gelen "hinta" olduğu kaydedilmiştir (Taberî, Tefsîr, I, 304, 325; İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Cevzî, Zâdû'l-Mesîr, I, 86). İbrânice açısından düşünüldüğünde bu izahın oldukça yerinde ve Yahudilerin zekice bir kelime oyunu yaptığı anlaşılmaktadır. Zira, İbrânicede "hitta" kelimesi (חַטָּא) ile "buğday" (חַטָּא/חַטָּא) kelimesi arasında yazılış ve telaffuz açısından ancak çok dikkat edildiği takdirde anlaşılabilir kadar bir farklılık vardır.

257 Meselâ bkz. Hicr 15/6; Sâffât 37/36; Duhan 44/14; Tûr 52/29.

258 Samuel b. Yahya el-Mağribî, İfhamü'l-Yehûd, s. 157.

259 Bkz. Arie Comey-Naomi Tsur, Milon Hadaş Yedidoti, İvri-Angli, Tel Aviv 1997, s. 537 ("Pasul" maddesi); Adina Kohen, Milon Şimuşi, İvri-İvri, Yerusalayim 1998, s. 831 ("Pasul" maddesi).

260 Bkz. Arie Comey-Naomi Tsur, Milon Hadaş Yedidoti, İvri-Angli, s. 409 ("Meşoga" maddesi); Adina Kohen, Milon Şimuşi, İvri-İvri, s. 642 ("Meşoga" maddesi).

261 Bkz. Natan ha-Bavlî, "Seder 'Olam Zuta" (סדר עולם זוטא) [Kısa Dünya Tarihi], Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, I, 83: "...şe era' lō davar şe-nitkotet 'im goy ahad be-şuk ve heidu alav şe-kıal et ha-pasul ve neherak: ...ואחריו קם משגע...".

262 Bkz. Maimonides, İgeret Teyman (אגרת תימן לרבנו משה בן מימון) [Yemen Yahudi Cemaatine Mektup], nşr. Şlomo Goldman, New York 1950, s. 27: "...ואחריו קם משגע...". el-Mağribî Yahudilerin Kur'an'ı Kerim için ise İbrânice'de Arapça karşılığı "edep yeri" manasına gelen "kalon" (קלון) kelimesini kullandıklarını belirtir. Bkz. İfhamü'l-Yehûd, s. 157. İbrânice'de bu kelime aynı zamanda "ayıp", "rezalet", "utanç", "namussuzluk", "yüz karası", "kepezelik", "kötü", "yoz" gibi anlamlara gelmektedir [Bkz. Arie Comey-Naomi Tsur, Milon Hadaş Yedidoti, İvri-Angli, s. 574 ("Kalon" maddesi); Adina Kohen, Milon Şimuşi, İvri-İvri, s. 905 ("Kalon" maddesi)]. Yahudiler bu ifadeleriyle güya Müslümanların mahrem yerlerini kast etmekteydi. Bkz. Samuel b. Yahya el-Mağribî, İfhamü'l-Yehûd, s. 157.

263 Âl-i İmrân 3/110-115; A'râf 7/168-170.

Ayrıca o dönem Müslüman-Yahudi ilişkilerinin tamamen bu tür olumsuz ilişkiler üzerine kurulmadığının da özellikle belirtilmesi gerekir. Çünkü kaynaklarda Hz. Peygamber'le aynı toplumu paylaşmanın gereği olarak medenî ilişkiler içerisinde olan Yahudilerden de bahsedilmektedir. Şerhlerde "Cebrâil'i neredeyse komşuyu komşuya mirasçı kılacak sandım" hadîsinin²⁶⁴ Yahudi bir komşuya iyilik yapılması dolayısıyla vârid olduğu belirtilir.²⁶⁵ Hatta dağıtılmak üzere Hz. Peygamber'e getirilen sadakadan kendisine de verilmesini isteyen bir Yahudiye "Müslümanların sadakasından sana bir şey düşmez" diyen Hz. Peygamber'in bu hareketinden dolayı uyarıldığı rivayet edilir.²⁶⁶ Hz. Peygamber'in emrinde bir Yahudi çocuğun bulunduğu,²⁶⁷ Hz. Âişe'nin yanına sık sık gelip giden bir Yahudi kadının olduğu ve onun kabirde azap olacağı şeklindeki bilgiyi ilk defa bu Yahudi kadından öğrendiği belirtilir.²⁶⁸ Kendilerine "Yerhamükümullah" (Allah size merhamet etsin) şeklinde dua edeceği umuduyla Hz. Peygamber'in yanında yapmaktan aksıran Yahudilerle,²⁶⁹ O'nu taciz için "selâmet" (selâm) yerine "ölüm" (sâm) temennisinde bulunan²⁷⁰ Yahudilerin varlığı da bilinmektedir. Hz. Peygamber'in hasta olan Yahudi komşularını ziyaret ettiği,²⁷¹ yanından geçen bir Yahudi cenazesi için ayağa kalktığı da kayıtlara geçmiştir.²⁷² O'nun (as) vefât edinceye kadar Medine'de kalan çoğu Yahudi ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Hatta kendisi zırhı otuz ölçek arpa karşılığında bir Yahudi de yanında rehin iken vefât etmişti.²⁷³

Nihayet hayatı boyunca kendisiyle mücadele edilen bir insanın ölümü şüphesiz rakipleri tarafından sevinçle karşılanacaktır. Hz. Ali, Peygamberimizin vefâtından sonra söylediği bir mersiyede O'nun ölümüne en çok Yahudilerin sevindiklerini dile getirir.²⁷⁴ Hz. Âişe de Hz. Peygamber'in vefatıyla bir kısım Arabin irtidat ettiğini, Yahudi ve Hıristiyanların ise çok sevindiğini, Müslümanların ise fırtınalı bir günde çobansız kalmış bir sürü gibi ortada kalakaldıklarını belirtir.²⁷⁵

264 Buhârî, Edeb 28; Müslim, Birr 140-141; Tirmizî, Birr 28; İbn Mâce, Edeb 4.

265 Nevevî, Riyâzû's-Sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri, II, 395.

266 Hz. Peygamber'in "Onları hidayete erdirmek senin vazifen değil" (Bakara 2/272) ayetiyle uyarılması üzerine Yahudiyi çağırarak yardıma bulunduğu belirtilir. Bkz. Kurtubî, Tefsîr, III, 337.

267 Buhârî, Cenâiz 80, Merdâ 11; Ebû Dâvûd, Cenâiz 2. Vefâtında bu çocuğun Müslüman olduğu rivayet edilir.

268 İbn Kesîr, Tefsîr, IV, 86.

269 Hz. Peygamber onların bu tutumlarına karşın "Yehdükümüllah ve yüslihu bâleküm" [Allah size hidayet versin ve sizi islah etsin] şeklinde dua etmiştir. Bkz. Ebû Dâvûd, Edeb 93; Tirmizî, Edeb 3.

270 San'ânî, Tefsîr, III, 279; Buhârî, Edeb 35, İsti'zân 22; Müslim, Selâm 10-12. Yahudilerin herhangi bir kelime oyununa gelmemek için sahabe Hz. Peygamber tarafından "Kitap ehli size selâm verirse, onlara: "ve aleyküm" şeklinde mukabele edin" şeklinde uyarılmıştır. Bkz. Buhârî, İsti'zân 22, Mürteddîn 4; Müslim, Selâm 6-9.

271 Buhârî, Cenâiz 80, Merdâ 11; Ebû Dâvûd, Cenâiz 2.

272 Geçen cenazenin Yahudi cenazesi olduğu hatırlatılınca Hz. Peygamber "Olsun! O da insan değil mi, o da bir can taşıyor mu?" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Buhârî, Cenâiz 49; Müslim, Cenâiz 24.

273 Buhârî, Büyü 14, Cihâd 89, Megâzi 86; Müslim, Mûsâkât 124-126; Tirmizî, Büyü 7; Nesâi, Büyü 58, 83; İbn Mâce, Ruhûn 1.

274 Belâzurî, Ensâbü'l-Eşrâf, I, 593.

275 İbn Hişâm, II, 665.

SONUÇ

Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudiler arasında güçlü bir yardımlaşma ve dayanışma ruhu vardı. Din adamlarının kayıtsız-şartsız otoritesini benimseyen bu kimseler, cemaatlerini Talmudik esaslara göre yapılandırmış, hayatlarını da Talmudik kurallara göre düzenlemişlerdi. Cemaatlerde bulunması zorunlu sinagog, *bet din*, *mikve*, *soferlik*, *bet ha-sefer* (ilkokul) ve *bet ha-midraş* (ortaokul) gibi kurumlar, Hz. Peygamber'in çağdaşı Yahudilerde de mevcuttu. Cemaat içi disiplinin kırbaç ve *heremle* sağlandığı bu topluluklarda, İslâm kaynaklarında zikredilmese de, Talmud'un emri gereği "*şohet*" (cemaat kasabı) ve "*mo'el*" (sünnetçi) gibi diğer din hizmetlileri de mevcut olmalıdır. Yahudilerin asırlar süren sürgün hayatlarında ayakta kalabilmelerindeki en önemli etkenlerden biri de işte bu cemaat yapılanmalarıdır.

Yahudiler yaşadıkları Arap coğrafyasından etkilenmekle birlikte, kitap ehli olmalarının getirdiği avantajla, o dönem Araplarını sosyo-kültürel açıdan da etkilemişlerdi. Arapçayı kendilerine özgü bir aksanla konuşan Yahudiler, cemaat içi yazışmalarda (özellikle Müslümanların aleyhindeki konularda) Yahudice-Arapçayı kullanıyorlardı. Kendilerine özgü kılık-kıyâfet ve saç modeli olan Yahudiler, Talmudik dönemden beri süregelen aile yapılarını muhafaza etmiş, hatta cahiliye Arapları arasında aile hayatıyla ilgili bazı hurafeler de yaymışlardı.

Din adamları, kemikleşmiş dinî-kültürel gelenek ve son peygamberin İsrâiloğulları'ndan çıkmaması, Yahudilerin Hz. Muhammed'e tâbi olmalarının önündeki belli-başlı engelleri oluşturmaktadır. Yeni din ve peygambere karşı aktif bir muhalefet yürüten Yahudiler, gerilim üzerine kurdukları siyasetlerindeki nihâî hedeflerini de "*Müslümanların kökünü kazımak*" şeklinde belirlemişlerdi. Ancak bu siyaset uzun vadede kendi aleyhlerine olmuş, hicretten sonra üzerinde anlaşmaya varılan *Vesîka*'daki hükümlere uymamaları sebebiyle bir kısmı (*Kaynukâ*' ve *Nadîr*) Medine'den sürülürken, bir kısmı da (*Kureyza*) düşmanla işbirliği yaptığı için ölümle cezalandırılmıştır. Ancak şehirde değişik kabilelere mensup çok sayıda Yahudinin kaldığı ve bunların barış ve güven içerisinde varlıklarını sonraki dönemlerde de devam ettirdikleri özellikle belirtilmelidir.

Medine'de Yahudilerle yaşanan olumsuz ilişkiler, ilk fetihlerle genişleyen İslâm dünyasında hakimiyet altına alınan yeni Yahudi cemaatlerine hiçbir surette yansımamıştır. Müslümanlar, Medine'deki olayları, Yahudilerin İsa'ya karşı tutumunu bahane eden Hıristiyanlar gibi, bir kan davasına dönüştürerek ebedî düşmanlık konusu haline getirmemişlerdir.

Kaynaklar: (*)

- » Abdürrezzak, Ebû Bekir b. Hemmâm, (ö. 211/826), *el-Musannef*, I-XI, nşr. Habîbürrahman el-'A'zamî, Beyrut 1403/1983.
- » Abrahams, Israel, *Jewish Life in the Middle Ages*, Meridian Books: Philadelphia 1958.
- » Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005.

(*) Kur'ân-ı Kerîm, Hadîs, Tevrat, Talmud ve Mişna'nın kitap ve bölümlerine atf yapıldığı için, Bibliyografyaya dahil edilmemiştir.

- » _____, *Abbâsîler ve Fâtîmîler Döneminde Yahudiler*, [Basılmamış Doktora Tezi], MÜSBE. İstanbul 2007.
- » Assaf, Simha, *Tekufat ha-Geonim ve Sifroteha, Hartzoot ve Şiurim* תקופת הגאונים וספרותה הרצאות ושיעורים [Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı], nşr. Mordehay Margoliot, Yerusalayim 1955.
- » Bacher, Wilhelm-Ludwig Blau, "Soferim", *JE*, XI, 426-428.
- » Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef (ö. 474/1081), *el-Müntekâ (Şerhu Muvatta)*, Matbaatü's-Seâde 1913.
- » Baron, Salo Wittmayer (1895-1989), *The Jewish Community Its History and Structure to the American Revolution*, I-III, The Jewish Publication Society of America: Philadelphia 1945.
- » el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, nşr. Muhammed Hamidullah, Kahire 1959.
- » _____, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ- Ömer Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1987.
- » Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061 [?]), *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye [Chronologie Orientalischer Völker von Alberuni]*, nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1923.
- » Bloch, Abraham, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, New York 1980.
- » Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Muhtâr fî'r-Reddî ale'n-Nasârâ*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411.
- » Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1976-1978
- » Comey, Arie-Naomi Tsur, *Milon Hadaş Yedidoti, İvri-Angli*, Tel Aviv 1997.
- » Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, Ankara 1989.
- » Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Hüseyin (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikkî, Dârü'l-Ma'rife: Beyrut [t.y.].
- » Ebû'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, I-XXV, Kahire 1963.
- » Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Abdüllatîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercesesi*, trc. Ahmed Naim- Kâmil Miras, I-XIII, Ankara 1987.
- » Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415), *el-Megânimü'l-Mütâbe fî Meâlimi Tâbe*, nşr. Hamed Câsir, Riyad 1969.
- » Friedman, Mordechai A., "The Monogamy Clause in Jewish Marriage Contracts", *Perspective in Jewish Learning* 4 (1972), s. 20-40.
- » Goitein, S.D (1900-1985), *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.
- » _____, "The Local Jewish Community in the Light of the Cairo Geniza Records", *Journal of Jewish Studies* 12 (1961), s. 133-158.
- » Grossman, Avraham, "The Yeshiva of Eretz Israel: its Literary output and Relationship with the Diaspora", *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, eds. Joshua Praver-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 225-269.
- » ha-Bavli, Natan (m. X. asır), "סדר עולם זוטא" (Seder 'Olam Zuta) [Kısa Dünya Tarihi], *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 68-88.
- » Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990.
- » Horowitz, Yehoshua, "הבת בתקופת הגאונים" "ha-Bat bi'Tkufat ha-Geonim" [Gaonluk (İslâmî) Döneminde) Yahudi Kızları], *Divrey ha-Kongres ha-'Olami ha-Esiri le-Mada'ey ha-Yahadut*, Yerusalayim 16-24 be-Oğust 1989, Hativa Gimel: ha-Yetsira ha-Ruhanit ha-Yahudit, I, Yerusalayim 1990, s. 163-170.
- » İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Riyâd 1997.
- » İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 245/860), *el-Münekkak fî Ahbâri Kureş*, nşr. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1985.
- » İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, nşr. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrut 1992.
- » İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., I-IV (iki mücellet), Beyrut [t.y.].
- » İbn İshâk, Muhammed (ö. 151/768), *es-Sîre*, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
- » İbn Kayyim, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I-II, nşr. Subhi Salih, Beyrut 1983.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Beyrut 1991.
- » _____, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Abdülvâhid, Beyrut 1976.

- » İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Kitâbü'l-Envâ*, nşr. Muhammed Hamidullah-Charles Pellat, Frankfurt 2001.
- » _____, *Uyûnü'l-Ahbâr*, nşr. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut 1986.
- » İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Dâru Sâdir: Beyrut [t.y.].
- » İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (ö. 230/884), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsan Abbâs, I-IX, Beyrut 1405/1985.
- » İbn Seyyidinnâs, Ebû'l-Feth Fethüddîn Muhammed (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-Eser fi Fünûni'l-Meğâzi ve's-Siyer*, nşr. Muhammed el-İd el-Hadrâvî-Muhiddîn Mestû, Medine 1992.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddîn Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fi İlmî't-Tefsîr*, I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmiye: Beyrut 1404.
- » İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali (ö. 630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, nşr. M. İbrahim Bennâ-M. Ahmed Aşur-M. Abdülvehhâb Fayed, Kahire 1970.
- » İbnü'l-Hâim, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 815/1412), *et-Tibyân fi Tefsîri Garîbî'l-Kur'ân*, nşr. Fethi Enver Dâbûlî, Kahire 1992.
- » Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Kahire 1957.
- » Kahan, Arcadius- Salo Wittmayer Baron ve dğr., (EHJ) *Economic History of the Jews*, Schocken Books: New York 1975.
- » Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhü'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, I-XV, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut 1987.
- » Kazvîni, Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed (ö. 682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848 [→ ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994 (Islamic Geography 198)].
- » Kettânî, Muhammed Abdülhay (ö. 1962), *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, I-III, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1993.
- » Kohen, Adina, *Milon Şimuşi, İvri-İvri*, Yerusalayim 1998.
- » Köksal, Asım, *İslam Tarihi*, İstanbul [t.y.].
- » Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1272), (*Tefsîr*) *el-Câmî li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, I-XX, nşr. Ahmed Abdülalîm Berdûnî, Kahire 1372/1967.
- » Mahmud Esad, *Tarih-i Dîn-i İslâm*, nşr. Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 1995.
- » Maimonides (Mûsâ b. Meymûn) (1135-1204), אגרת תימן לרבנו משה בן מימון (*İgeret Teyman*) [Yemen Yahudi Cemaatine Mektup], nşr. Şlomo Goldman, New York 1950.
- » Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966'dan sonra), *el-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-diniyye, [t.y.].
- » Mann, Jacob, “ספר המעשים לבני ארץ-ישראל” “Sefer ha-Me'asim li'Vney Erets-Yisrael”, *Tarbits 1* (1929-30), s. 1-14.
- » _____, “The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History”, *Jewish Quarterly Review*, New Series 10 (1920-1921), s. 121-151.
- » Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), *Tefsîr-i Kebîr*, trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 2006
- » Mücâhid, Ebû'l-Haccâc el-Mekkî (ö. 104/722), *Tefsîr*, nşr. Abdurrahman et-Tâhir Muhammed Süretî, Beyrut [t.y.].
- » Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *Riyâzü's-Sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, trc. ve şerh M. Yaşar Kandemir-İsmail L. Çakan-Raşit Küçük, İstanbul 2001.
- » Oppenheimer, A'hron, “Am ha-Arez”, *EJd*, II, 152.
- » Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul 1999.
- » Özen, Adem, *Yahudilikte İbadet*, İstanbul 2001
- » Petachia (Ratisbonlu) (XII. asır), *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 93-121.
- » Samuel b. Yahya el-Mağribî (ö. 570/1174), *İfhâmü'l-Yahûd*, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Dârü'l-Hidâye 1986.
- » San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk (ö. 211/827), *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I-III, nşr. Mustafa Müslim Muhammed, Riyad 1410.
- » Schlanger, Judith Olszowy, *Karaite Marriage Documents from the Cairo Geniza, Legal Tradition and Community Life in Medieval Egypt and Palestine*, Leiden: Brill 1998.
- » Schwartz, Matthew, B., “Appeals in the Jewish Courts of Palestine in the Third Century, C.E.”, *Hebrew Union College Annual* 49 (1978), s. 187-203.
- » Shohet, David Menahem, *The Jewish Court in the Middle Ages*, New York 1974.
- » Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), (*Tefsîr*) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-*

Kur'ân, Beyrut 1405/1984.

- » Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed (ö. 468/1075), *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-II, nşr. Safvan Adnan Davudî, Dimaşk 1995/1415.
- » Vâkîdî, Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *Kitâbü'l-Meğâzî*, I-III, nşr. Marsden Jones, Beyrut 1966.
- » Velfenson, İsrail, *Târîhu'l-Yehûd fî Bilâdi'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, Mısır 1927.
- » Wickwire, Daniel E., *Yahudi, Hristiyan ve İslam Kaynaklarına Göre Kutsal Kitabın Değişmezliği*, İstanbul 1999.
- » Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn (575-626/1179-1129), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut [t.y.].
- » Yasdıman, Hakkı Ş., "Yahudi Dininde Ailenin Yeri", *DEÜİFD* 13-14 (2001), s. 241-266.